

с (Карац) 2
к 88

к2р2ч. 1791-1

**КЁБЕКЛАНЫ
БИЛЯЛ**

**ДЖАНГЫРГЪАН
ДЖЕР**

Кёбекланы Билял

ДЖАНГЫРГЪАН
ДЖЕР

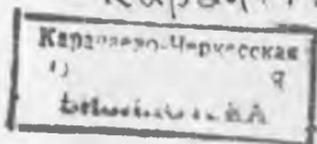
ХАПАРЛА, НОВЕЛЛАЛА

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю
Черкесск, 1977

С (карач.) 2
К 88

карач. 1791-2

К 88.

Кубеков Б. Т. Обновленная земля. Ставропольское книжное издательство, Карацаево-Черкесское отделение, 1977.

В рассказах и новеллах повествуется о рождении новой жизни, новых людей, беззаветно преданных социалистическому Отечеству. Автор показывает проявление психологии и характера советских людей в разных жизненных ситуациях.

С (карач.) 2

К $\frac{70303-61}{M 159(03)-77}$ 61-77

© Ставрополь китаб баеманы
Къарачай-Черкес бѣлюму, 1977

Джаз. Тау элге кызылла келедиле, деб эшитгенлей, жангы хапарны тенгине айтыргъа ашыкъды Ислам. Элни бир кыйырында бири, бирси кыйырында да экинчиси джашагъанлыкъгъа, бир бирине джюрюр ючюн къалмайдыла Ислам бла Хоча.

Ашхам къарангы элге джайылгъан кезюуде, Хочаланы юйню эшигин дургенирек ачыб, таукел кирди Ислам.

— Эшитгенмисе?

— Не затны?

— Аллах болушсун экибизге да! Жангы хапарла джюрюгенча керюнедиле.

— Мен эшитмеген не хапарла болдула ала?—деб, тенгине джити къарады Хоча. — Огъесе, жангы хапар эм алгъа элни онг кыйырынданмы эшитилиб башлайды?

— Ингирде, юйге киргенлейиме, элге кызылла джуу-укълашыб келедиле деб эшитдим. Байладан не затны да сыйырыб, бизни кибикиге юлеширкидиле деген хапар джюрюйдю.

— Къалай?

Хоча, ауузун да кенгине кериб, джукъгъа ийнаныргъа суймеген гитче кезчюклерин дженгил-дженгил джума, тенгине къарады.

— Къайдан эшитдинг?

— Сеитден. Терс хапарны джайыучуладан тюлдю ол. Дженгилирек келселе, не иги боллукъ эди...

Тенги сёюн бошагъынчы, аны аузуна чабды Хоча:

— Алдайды Сеит. Аллай хапар болса, меннге билдирмей кьоймаз эди Батырбий.

— Джюр, экибиз да Сеитге барыб, толу хапар сораыкъ. Бизни кибиклеге Батырбий тюз хапар айтмазгъа да болур.

— Меннге айтыучанды, къайдам...

Эки тенг ушакъгъа кызыб тургъанлай, эшикни дженгил ачыб, Батырбийни гитче джашы джан солуу эте кирди.

— Сени чакъырыб кел дегенди атам. Дженгил болансы, кеси да ачулананьб турады,—деб къараб-къарагъынчы джашчыкъ, ызына бурулуб, чыгъыб кетди.

— Тамбла мен сеннге айтырма. Бююн ушакъны кьойдукъ. Кеси да ашыкъдыргъанча кёрюнеди, — деб, Хоча кийине башлады.

Тауладан саркъа келиб, ингир къарангы элни бютеулей кючлегенди. Анда-мында терезеледен фатеген лампаланы мутхуз джарыгъы урады. Шошду эл. Кёзюу-кёзюууу бла ит юрген таууш эшитиледи кьуру. Даулаша келген Хоча бла Ислам, Батырбийни юйюне джетиб, сёз да айтмагъанлай, терк айырылдыла...

Джумушакъ тапчанда, кёзлерин да кысыб, олтурады Батырбий. Токъ бети джау джагъылгъанча джылтыраиды. Къашха башыны джелке табасында джукъа, ёмюрде таракъ джетмеген акъ чачы бююн артыкъ да чакъмакъды. Джити узун бурну, кьулакъ артларына дери джетген бурма мыйыкъларыны ортасын бёлген белгича, баш эрнини юсюнден энишге салыннганды.

Муну ким да билген бир шарты барды: ёмюрде кычырыб сёлешмейди, алай а аны акъырын неда шыбырдаб сёлешгенин эшитген адам да болмаз. Ашыкъмай, хар сёзю джиб бла тартыб чыгъаргъанча, бирча ауаз бла сёлешуученди.

Аны элчиледен айыргъан дагъыда бир тюрлю шарты барды: айтылгъан затха огъай демейди, бир зат этиб да крлюмейди. Элчилени анга келиб оноу излегенлерин ол кеси да ангылаялмайды. Келгенлени бир къауумуна тохтаусуз ишлерге кереклилерин айтады, бир къауумгъа джюрегигиз джаратханча этигиз дейди, бирсилеге уа — сѣлеширни аллы бла эски бочхасын чыгъарыучанды.

Бюгече да, Хочагъа кѣзлери бла шиндикни кѣргюзтдю да, бочхасын чыгъарыб, аны ауурлугъун чекгенча, иги кескини да къолунда тутду. Андан сора, бочханы столгъа салыб, узун ингичге бармакълары бла юсюн джабды.

— Келдингми? Кѣб сакълатдынг да? Энци сѣзюм болуб чакъыргъанма. Тюсюн айт, Хоча, джал алгъанынг азымыды?

— Огъай... Алай а андан кѣб болса да, салыр джер табылмай къаллыкъ тюл эди.

— Машалла, бек тюз айтаса. Байлыкъ артыкъ болмайды. Ёнге, джангы хапарны эшитгенмисе? Къызылла келедиле. Мени малчыгъымы джел азыгъы этерик болурла. Алай а ишни аманы анда тюлдю. Барыбызны да гяуур диннге айландырлыкъдыла, — Батырбий, джалчысына ауур къарамын джибериб, дагъыда къошду: — Аллахха шукур, бизни джерледе ала кѣб мычымазгъа болурла. Аладан бошарыкъ кюч табылыб къалыргъа да болур.

Батырбий сѣзню къалайгъа бургъанын тюгел ангылаялмай, гитче кѣзчюклерин джума, тынгылайды Хоча. «Сени эки-юч къоюнг бла мен бай болуб къалалмам, алай а джарарыкъ эдиле», — деб ичинден оюмлаша:

— Эшитгенме, — деди, — Исламдан. Не зат этселе да, диннге тиерге джарамаз...

— Къоркъарыкъ тюлдюле. Мени бюгече барыр джерим барды. Керек болсанг, билдирirme. Бусагъатда уа, — Батырбий, джалчысына джити къараб, бетин джюреги къыйналгъан адамны тюрсюнюне ушатыргъа кюреше: —

Юйдегинги инджитме. Ма, бир затха джаратырса, — деб, эски бочхадан ачха чыгъарыб, Хочагъа узатды.

Ачханы кѳргенлей, къууанганын джашыралмай, ышармыш этди Хоча. Батырбийни кѳлюне джетерге излей:

— Мен, керекли джерге, къалайгъа да хазырма. Ышаныгъыз, — деди.

Бир кесекден эки атлы, элден чыгъыб, ёрге, таула таба, айландыла. Атлыланы олсагъатлай огъуна къарапгы кече джутду.

Къайгъылы кюнню аллы бла кюч джыяргъа излегенча, къаты джукълайды эл. Тамбла не боллугъундан кишини хапары джокъду ансы, айюню табаны джетген къумурсха уяча, къозгъаллыкъ эди халкъ.

* * *

Юйюнде тынчайыб тургъан Хочагъа Ислам хапар айтханлы, талай заман озду. Мал, джер да ортакъ болгъанды. Дин ауушдургъан адам кѳрюнмейди тѳгерекде да. Аны къайгъысын къызылла артда этерикдиле деген хапарчыкъ, анда-мында къабына да, дженгил джукълана турады.

Батырбий арбазгъа хазна чыкъмайды. Ауур санларып тапчанига бошлаб олтуруб тургъандан бек суйгени болмаз деб кѳлюне келликди аны кѳрген адамны. Бир кѳзюуде, адам аякъ тыннгандан сора, анга къонакъла келиучидиле. Келгенлерича, адам кѳзге тюртюлмегенлей кетедиле. Алай болгъанлыкъгъа, элде хапар аслам джюрюб башлагъанды. Батырбийни аты сагъынылыр ючюн да къалмайды.

Хоча, ол хапарны эшитгенлей, Исламны къатына дженгил атлай келиб, тенгине джити къарады:

— Ол къартны несин сѳзге салыб айланасыз? Сени Советден чыгъарыб, энтда кесине къойчу этер дебми къоркъаса? Анда аллай къарыу болмагъанын сен да, мен да билебиз.

— Аллай зат акъылыбызда джокъду. Къарыуу джетсе да, энди мени къойчу этиб кюреширик тюлдю, — деди Ислам. — Алай болса да, сен ишлемей нек айланаса? Хар кимни ишге кёлленгенин кёрмеймисе?

— Бусагъатда юйде болгъан затчыкъ джетише барлыкъды. Бек кыйналсам, сен бир кесек болушмазмыса?

— Ишлемегениге болушхан адет кзуругъанды, — деб Хочагъа хыныракъ къарады Ислам. — Къалайгъа суйсенг да бар, былай этиб айланыргъа уа джарарыкъ тюлдю.

Бир кесек заманы ушакъ этиб, айырылдыла ала. Бу адамы тюрленгенине сагъыш эте барады Ислам. Аны айтхан сёзлери эсине тюшюб, бир кёзюуде сагъышдан айырадыла...

Ингир. Сынаб къарасанг, ашхам къарангы, къара кийнзча, тауладан тюше келиб, таулу эллени юслерин дженгил джабады. Мал ёкюрген, ит юрген, ат кишнеген тауушла бары да бир-бирлерине кшошулуб, алагъа да Къобанны эмилик толкъунларыны шууулдагъан тауушлары къатышыб, бир сейир макъам кзуралады. Ол кёзюуде ныгъышда олтуруб тургъан суююмлю къартланы джарыкъ-ауазлары да эшитилиученди. Алай а ала бары да бирча огъурлу болмазла. Джылы бла ныгъышда олтургъан къартладан уллу тюлдю Батырбий да...

* * *

Ингир къарангы элли кючлеб бошагъан заманда тунакы ауаз бла бардырылгъан ушакъ эшитилди.

— Толу ангыладынгмы?

— Хо.

— Адам кёрмесин. Ажымсыз мара.

— Хо.

— Былайгъа къайтыб къалма. Ызынги аджашдырып къайгъылы бол. Хар не зат да биз бичгенча болса, къы-

йыныгы табарыкьса. Джукъ болса да, эс ташлаб кьойма. Биз хазырлана турабыз. Энди кёб сакъларыкъ болмазбыз. Энди уа... Бар. Ашхы джолгъа!

— Башха кийимле кийиб чыгъайым.

...Кече. Шошлукъ кючлегенди тегерекни. Къобанны таушундан сора джукъ эшитилмейди. Джукълагъан элге белляу айтадыла хыны толкъунланы кеслерин джарлагъа ургъан тауушлары. Джукълайды эл. Джукълайды тегерек. Кёпюрден узакъ болмай орналгъан юйню терезелеринден кёз айырмай къарайды кёпюр къулакъгъа таяныб тургъан адам. Терезе джарыкъда адам кёрюннгенлей, тынчылыкъсыз болады ол.

Аны гитче кёзчюклерини тегерекге дженгил-дженгил чабханларын къарангыда да эслерге боллукъду.

Юйню эки терезесинден ургъан лампа джарыкъ сууну кёмюкю сыртында ойнайды. Кёпюрдеги адам кетерге унамайды. Не ючюн сюеледи ол? Аны джюрегинми аууртады орамгъа нюр тёкген джарыкъ?

Ачы таууш сагъайтды кечени. Арбазда тагъылыб тургъан ат кишнеди. Къан ийисни сезиб, гузаба юрдю ит...

* * *

Адамлагъа къыйынлыкъ джетсе, кюн нек мутхуз болады? Джюрекге мугурлукъ, мутхузлукъ сингсе, тегерекге джарыкъны джиберирге излемей болурму ол...

Кечени кече узуну джарыб тургъан терезеле танг ата мутхуз болгъандыла. Терезе кёзню ортасында гитче тешикчик. Анга, не эсе да бир уллу затны юсюнден хапар айтырыкъ затха къарагъанча, тынгысыз къарайдыла адамла. Аланы къарамлары бир кёзюде кёпюрде да тохтайды.

Арбазгъа элчиле джыйылгъандыла, Джыламукъ кёрюнмейди. Терезе кёзде кесине орун айырыб, юйге мурдарлыкъ бла кирген къоргъашын кесекчик Исламны джюрегинде тохтагъанды.

Элчиле арт кезюуде аллай ёлюмленн кёре тургъандыла, алай а Исламдан бек кишиге кыйналгъан болмазла. Адамладан арлакьда кёпюрню юсюнде экеулен сюеледиле.

— Кече ортасы бола, эшик аллына чыгъыб, бир кесек тургъан эдим. Кёпюрде биреуленни эслеген эдим. Алашаракъ, токъ адам. Юсюнде чубур тону, акъ ышымлары... Алай боллугъун билсем, келиб къарамаймы эдим.

— Тохта, тохта. Акъ ышымларымы дейсе? — деб, тегинни сёзюн бёлдю Ислам бла бирге ишлеген Къара. — Акъ ышымла... Акъ ышымла... Акъ ышымланы кийген бизде ким болуучанды?

— Мен билиб, къуру экеулен бардыла. Ислам бла Хоча,—деди тынгылаб тургъан Мухтар.—Экиси да алгъын бирге ишлеб тургъандыла.

— Кичалий да аллай экини джюрютюучен эди.

Акъ ышымла. Элге бушуу, къайгъы да келтирген акъ ышымла? Кимникиле болдула экен ала?..

Кёпюрню джанында, джарны юсюнде орналгъан юйню арбазында элчиле бушуу хапар айтхан кезюуде, башха элде, терезелери джабылгъан юйде, ушакъ кёб да бармай тохтады.

— Къалайды?

— Айтханыгъызча. Кишиге кёрюнмей джанладым.

— Къайтырчамыды?

— Ол кетген джерден адам къайтыб эшитмегенме.

— Энди, джаншагъанны кёй да, бир кесек солу. Джангы ишге къарыу джый, — деди джау джагъылгъанча джылтырагъан къарт. Къулакъ артларына дери джетген къалын мыйыкъларын бура, хурджунундан эсги бочхасын чыгъарды.

Алашаракъ, токъ адам, чубур тонун да теше, джукъгъа пйнаныргъа унамагъан гитче кёзчюклерин дженгил-дженгил джума, къартха къарады.

йышыгы табарыкъса. Джукъ болса да, эс ташлаб къойма. Биз хазырлана турабыз. Энди кѣб сакъларыкъ болмазбыз. Энди уа... Бар. Ашхы джолгъа!

— Башха кийимле кийиб чыгъайым.

...Кече. Шошлукъ кючлегенди тѣгерекни. Къобанны таушундан сора джукъ эшитилмейди. Джукълагъан элге белляу айтадыла хыны толкъунланы кеслерни джарлагъа ургъан тауушлары. Джукълайды эл. Джукълайды тѣгерек. Кѣпюрден узакъ болмай орналгъан юйню терезелеринден кѣз айырмай къарайды кѣпюр къулакъгъа таяныб тургъан адам. Терезе джарыкъда адам кѣрюнгенлей, тынчыкъсыз болады ол.

Аны гитче кѣзчюклерини тѣгерекге дженгил-дженгил чабанларын къарангыда да эслерге боллукъду.

Юйню эки терезесинден ургъан лампа джарыкъ сууну кѣмюкю сыртында ойнайды. Кѣпюрдеги адам кетерге унамайды. Не ючюп сюеледи ол? Аны джюрегини ауратады орамгъа нюр тѣкген джарыкъ?

Ачы таууш сагъайтды кечени. Арбазда тагъылыб тургъан ат кишнеди. Къан ийисни сезиб, гузаба юрдю ит...

* * *

Адамлагъа къыйыплыкъ джетсе, кюн нек мутхуз болады? Джюрекге мугурлукъ, мутхузлукъ сингсе, тѣгерекге джарыкъны джиберирге излемей болурму ол...

Кечени кече узуну джарыб тургъан терезеле танг ата мутхуз болгъандыла. Терезе кѣзню ортасында гитче тешикчик. Анга, не эсе да бир уллу затны юсюнден хапар айтырыкъ затха къарагъанча, тынгысыз къарайдыла адамла. Аланы къарамлары бир кѣзюуде кѣпюрде да тохтайды.

Арбазгъа элчиле джыйылгъандыла, Джыламукъ кѣрюнмейди. Терезе кѣзде кесине орун айырыб, юйге мурдарлыкъ бла кирген къоргъашын кесекчик Исламны джюрегинде тохтагъанды.

Элчиле арт кёзюуде аллай ёлюмленн кёре тургъандыла, алай а Исламдан бек кишиге кыйналгъан болмазла. Адамладан арлакьда кёпюрню юсюнде экеулен сюеледиле.

— Кече ортасы бола, эшик аллына чыгъыб, бир кесек тургъан эдим. Кёпюрде биреуленни эслеген эдим. Алашаракъ, токъ адам. Юсюнде чубур тону, акъ ышымлары... Алай боллугъун билсем, келиб къарамаймы эдим.

— Тохта, тохта. Акъ ышымларымы дейсе? — деб, тегини сёзюн бёлдю Ислам бла бирге ишлеген Къара. — Акъ ышымла... Акъ ышымла... Акъ ышымланы кийген бизде ким болуучанды?

— Мен билиб, къуру экеулен бардыла. Ислам бла Хоча,—деди тынгылаб тургъан Мухтар.—Экиси да алгъын бирге ишлеб тургъандыла.

-- Кичалий да аллай экини джюрютюучен эди.

Акъ ышымла. Элге бушуу, къайгъы да келтирген акъ ышымла? Кимникиле болдула экен ала?..

Кёпюрню джанында, джарны юсюнде орналгъан юйню арбазында элчиле бушуу хапар айтхан кёзюуде, башха элде, терезелери джабылгъан юйде, ушакъ кёб да бармай тохтады.

— Къалайды?

— Айтханыгъызча. Кишиге кёрюнмей джанладым.

— Къайтырчамыды?

— Ол кетген джерден адам къайтыб эшитмегенме.

— Энди, джаншагъанны къой да, бир кесек солу. Джангы ишге къарыу джый, — деди джау джагъылгъанча джылтырагъан къарт. Къулакъ артларына дери джетген къалын мыйыкъларын бура, хурджунундан эсги боцхасын чыгъарды.

Алашаракъ, токъ адам, чубур тонун да теше, джукъгъа ийнаыргъа унамагъан гитче кёзчюклерин дженгил-дженгил джума, къартха къарады.

— Киши да эслемегенди сора, юйге бир кез джетдирейим. Инджилген затлары бар эсе да, билмейме... Къайгы сёз берирге да керек болур.

— Тюз айтаса. Бар. Ма, муну да юйде къоярса, кесинги кереклинг былайда табыллыкъды, — деб къарт сёз негерине ачха узатды...

Ол кезюуде уа тылпыуу замансыз тыйылган Исламны тегерегине кёбле джыйылган эдиле. Адамла аны джашаууну юсюнден сагъыш этедиле. Аны атасы джер тенгериб джыйган харакетчигин джашына хариф танытырга джойган эди. Андан ары уа, къарыуу джетмей, джашын Батырбийге джалга берген эди...

Кенг, мийик мангылайлы, кенг джауорунлу, саубитген джашны сол къашыны башында джалчы сагъатында тюшген табы бусагъатда да турады. Юй бийчеси Нафисат, джыйылганладан кез сакълай, тартыныб къарайды эрине. Джыламукъларын тыярга къорешгенликге, къарыуу джетмейди. Къарында къымылдаган, атасыз ёсерик сабийни сагъышын да эте болур ол. Ислам а джатады. Сал агъачларын хазырлайдыла тенглери.

...Ала ушакъ эте турган заманда элни къыйырындан бир атлы кирди. Къара болмаса, аны таныган, билген да джокъ эди. Ингир ала, хар юйде къарамын булджута, къанджалбаш юйню къатында атдан секириб тюшдю ол. Тёрт джанына да сымарлаб къарагъанын тохтатмай, эшикни акъырыпчыкъ къакъды.

— Кимди?

— Мен. «Тамбла кюнююз да былай болсун.»

Кёб турмай эшик ачылды. Босагъада узун, бурма мыйыкълы къарт.

— Не излейсе, ашхы улан?

— «Кюнде кюнююз да былай болсун».

— Кел, дженгил. Адам кёрмесин, — деб, къарт ызына айланды, алай а, къонакъны мычыганча кёрюб, айтыр сёзюн келтирди:

— «Хар кюнубюз да былай боллукъду».

Къарт бла къонакъ, таблыгъы тюшгенлей, сынамлы къарамны джортдурадыла аякъдан башха дери. Сёлешмейдиле хазна. Бир-бирлеринден эригиб джашагъан адамлача, кёзююу бла, садакъны атханча, эки-юч сёз айтыб, тынгылайдыла. Тюз хапарны билирге, болумну тинтерге келген джаш, аны джиберген адамны атын сагъыннганында, Батырбийни мутхуз кёзлери умутлу джашнадыла.

— Сакълайбыз сора?

— Хо. Бютеу къарыуугъузну хазырлаб туругъуз. Энди кёб къалмагъанды. Кесигиз а не бла кюрешесиз?

— Асыры оза башлагъанны тохтатабыз.

— Адамларыгъыз ышангылыламыдыла?

— Кёзлерин алыб, ачха салсанг, аталарындан да бошарыкъдыла. Алай а ачха азыракъ бола башлагъанды.

— Аны ючюн къайгъырма, кёб боллукъду бир кесекден.

— Сизнича джигитле сау болуб, не да табылыр.

— Энди ушакъны къояйыкъ. Толу хапар айтсанг, — деб, сёзню бёлдю Мухтар.

— Да, нек айтмайма, тынгыла, — деди Батырбий...

Эл джукълагъанды. Къанджалбаш юй а джукъламайды. Ичи къайгъыдан толуду...

* * *

Тау эл. Ашхы уланларыны талайын тас этген эл... Адамла бир-бирлерине къайгъырадыла. Алгъаракъда бир-бирлеринден хапарлары болмагъанла, эртдеден таныш, джандан-джанига татлы тенглеча, джарашыб джашайдыла. Джашауну эби бирикдиреди аланы.

Аллай тенглеча сёлешедиле Къара бла Мухтар.

— Хоча болгъанды сора. Ол алай эталлыкъды деб кимни акъылына келгенди, — деди Къара, къашын-башын тую. — Билемисе, экиси да бирге ишлеб тургъандыла?

Батырбий айтханды хапар. Аны кыалай сатыб алгыаны да айтды. Элчини эки шарты барды. Джарлыча, ол биригирге излейди, энчиликге тартхан шарты уа, биригирге кыоймай, терс джолгыа бурургыа да болады. Аны экинчи шартын хайырландырыгыа излейдиле байла. Бусыгьатда артык да бек сакылык керекди.

— Танг атханлай...

— Огыай. Эртденблагыа кыояргыа керек тюдю. Чачылыб кетселе, кыыйын боллукыду. Адам табханынга билдир. Кесинг айланма. Кимни болса да джибер. Сауутлары бла чыкысынла. Хазна киши эслемезча болсун...

* * *

Эртден. Кыалай арнуду, джангы келин сюзюлгенча, кюнню кыубула-кыубула чыкыгыаны. Аны сары джилтинлери сылайдыла акыбаш джитилени. Джашил кийимлери емюрде тешмеген чегетни юсюнде, айю мамурашча, тюрю тукыум аунай, ерге келтюрюлюб барады тубан.

Кыобаны джыгыасында орналгыан юнню кыатына джыыыладыла адамла. Эллилени арасында сюеледиле Батырбий бла Хоча. Урлагыан джерлеринде тутулгыан гудучулача, амалсыздыла ала. Хыны кыарамланы келтюралмайдыла. Тегерекде шоллукыну тиширюу ауазла буздула:

— Хочаны анасы... Ханымсат келеди...

Адамланы аралары бла, акырын атлай, джашына джууукылашды Ханымсат. Тохтады. Ауузундан сёз чыгыралмагыанлай, чепкенини ал джанына узалыб кёб сабийге джашау берген ёшюнюн ачды.

— Быладап ичген сютюнг харам болсун, харам!..

Джыыылгыанла джетиб тутхунчу, джыгыылды арбазгыа акы чачлы, тюз джюрекли таулу тиширюу. Аны ахыр сёзлери элни ирияты болгыанын ангылады Хоча. Ол кёзюнде Ханымсатны джюреги джарылыб ёлгенин киши да ангыламады. Сатлык джашны бетине кыараялмай, емюрлюкге джабылдыла кёзле...

Туура ол кёзюучюкде джангы туугъан сабийни биринчи кычырыгы эшитилди. Эркиши, тиширыу да, Хоча да ангыладыла Исламгъа джаш туугъанын. Талай кюнден а элни къартларыны разылыгы бла джангы дунягъа джангы келген сабийге Ислам аталды.

КЪАРНАШЛА

Биринчи комсомолчулагъа аталады

Шахарда тереклеге бёленген узун орамны кыйыры сюремде уллу юйде джашайды саубитген къарт. Бююн, бюгече да хапар айтыучанды ол тегерегине джыйылган джаш адамлагъа, сабийлеге...

* * *

Ашхам къарангы, ёргеден ёрге сюркеле, тау джитиледе ёмюрлюк къарлапы акъ бояулары онгдура барады. Нызы, наз терекле, бирем-бирем джугула, тас боладыла. Шошлукъ дунягъа асыры бек орналгъандан джангыз атны ташлы джолгъа тийген туякъларыны тауушу бир кычырым джерде эшитиледи дерчады.

Кеси джангыз иги кесек джолну къоратхан адам, атына чамлана, чегетде тауушха къулакъ ийди: «Бёрю. Къарны кысыб, уугъа чыкыган болур». Атлы, эки аягы бла атны къабыргъаларын кыздыра, элни кыйырындан кирди.

Элни орта сюреминде орналган юйге джетиб, не эсе да бир ишни этерге экили болганча, атыны джюгенин

тартыб тохтады: «Бёрю. Къарны кысыб, уугъа чыкъгъан болур».

Акъырын атдан тышген адамны тюрсюнюнде ай джарыкъ бир кесекге ойнаб, биягъы булутлагъа бугъунду. Чырайлы адам. Узун сюегине къара джамчы, чыммакъ башлыкъ да таб джарашыбдыла. Джукъа джаякъларын суукъ джалаб кызартханды. Аны сабыр кымылдагъанындан суукъну сан этмегени таныла эди. Ол, эшикни туурасында тохтаб, тегерекге ауур къарамын джибериб бошады да, кючлю джумдуругъу бла эшикни дюнгордетди. Тынгылады. Эшик ачылгъанлай, лампа джарыкъ къарангы кечени эки юлешди.

— От тышгенми барды, кечегиде не айланаса?

— Огъай, от тышген да джокъду. Айтырым болуб...

— Кел юйге, былайда сюелиб ушакъ этерик тюл эсек...

Къайсы джел болду бююн сениге тынчлыкъ бермеген?

— Меннге тынчлыкъ бермеген джеллени санагъанда хайыр болмаз, Махмут. Ишим болмаса...

— Бир ыйыкъ болады, мен сениге бери кел деб айтдыргъанлы. Элге ишлегенден озуб, заман таба болмазса дейме. Алай болса да, айт хапарынгы.

— Махмут, толу юйдегиден экибиз къалгъанбыз. Би-реуленни атын алыб келгенме. Эки атынгы бирин берсенг а, бир бек керек болады.

— Не затха?

— Аскерге чакъырадыла. Тюбюмде бир зат болса... — деб тынгылады чырайлы джаш.

— Хусей, мен айтханнга не опоу этиб тураса? Сен къорууларгъа излегенле энди кёб чыдарыкъ тюлдюле. Аны ангыла. Бусагъатда ангыламасаг, табсыз болур.

— Къалай болса да, джууабым бирди. Энди аны юсюнден селеширге керек болмаз.

Къарнашла тынгыладыла. Чегет бауурда бёрюню улу-гъан тауушу юйге кирди. Аны эшитгенлей: «Къарны кысханды...» деген биягъы оюм тышдю Хусейни эсине.

Махмут кърнашындан бир джылны тамада болгъанлыкъгъа, анга сабийге сѣлешгенча сѣлешеди. Бусагъатда да терсине къарай, ёрге къобду. Хусей да турду. Бошуна келгенин энди ангылай башлагъан Хусей, кърнашына бурулуб:

— Махмут, заманым джокъду, къайтыргъа керекме, не айтаса? — деди.

— Ашыкъма. Бюгече къайтырынг джокъду. Атланы чотлары уа былайды. Аланы сеннге дери да тилегендиле. Берирге деб турама.

— Кимге?

— Бардыла ат керекли адамла. Къоркъма, сен барлыкъладан тюдюле. Алагъа халкъдан сыйыргъанлары да джетерикди.

— Сыйырмагъандыла. Хар кимни кыйынын кесине табдыргъандыла.

— Ийманынг алай болсун! Сеннге уа нек джетмегенди джукъ? Огъесе сени кыйынынг джокъму эди?

— Ата-бабабыздан келген байлыкъ сенде къалгъанын унутубму къойгъанса, Махмут. Юлешейик дегенимде, огъайны салгъанынг эсингде тюлмюдю?

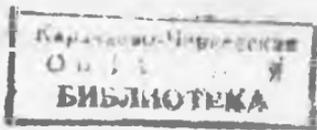
— Сен юй тута, юйге тарта билмейсе. Энди къойдукъ. Керексизге джаншама да, джат.

Ёрелеб тургъан кърнашла бир-бирлерине хыны къарадыла. Бирча саубитгенле, бирча чырайлыла.

Хусей кетерге тебрегенлей, кърнашыны базыкъ ауазы юйню толтурду:

— Сеничала бу элде да бардыла. Комсомол деб бирни къурайбыз, дейдиле, — деб бир кесек тынгылады Махмут. Дагъыда къошду: — Къарыуун, кючюн билмегенлей, кесин тыяргъа унамайды. Дуния къатышыб тургъанын кѣре шойса да. Эсле... Сен алагъа эришме. Ким биледи, арты табсыз болмасын.

— Болмаз...

Къуру бир сёз айтыб, ачыулу чыккыды Хусей эшикге. Ай джарыккъ сернуюн урду кёзлерине. Ол чыггыудан, ёзенгиге аякъ салмагъанлай, секириб атха минди.

— Къарнаш джюрекни ангыларса деб келген эдим, алай а... Сау къал!

Джангыз атлы джолгъа чыккыды. Ат туякъланы ташлагъа тийгенлери, бёрюню улугъаны да бирден эшитиледиле.

* * *

Джаяулай талай къычырым джолну къоратыб, саргылдым чапракълагъа сыртларындан тюшдюле ючеулен. Кёзюу-кёзюую бла, къанатлыланы джырлагъанлары сёл болгъанлай, Къобанны гюрюлдегени къулакъгъа ачыкъ эшитиледи. Джазны джылы кюнлери кечеги сууукъгъа орун къоя да, джангыдан тууа, бир-бирин ауушдуруб башлагъанлы кёб болмайды.

Тенгле иги кесек джолну къоратдыла. Кюн, тау джитилени артындан чыгъаргъа уялгъанча, иги огъунакъ мычыб, ахырында, терк кёлтюрюлюб тебреди.

— Бош затны айтыб, бош къыйнай болурмуса, Хусей?

— Огъай.

— Джолгъа чыккыгъандан ары хапар биллиб къайтырбыз.

— Тюзю, комсомол дегенлерин мен эшите тургъанма, алай а, ким билсин, неге джарайды ол? — деди Харун.

— Аскерге аладыла дегенлерине уа не айтасыз? — деб сёз къошду тынгылаб тургъан Алий. — Мен барлыкъма.

— Мени акъылым да алайды. Бирге барырбыз, — деди Харун.

Шош баргъан ушакъны Хусей гузаба бёлдю.

— Булутла джыйыладыла, кёремисиз? Джангур джауарыккыды.

Къараб-къарагъынчы, къара булутла бир-бирлерине

кыппа бола башладыла. Төгөрөк хайт деб къаралды. Джашла, дженгил огъуна ёрге туруб, тири атлаб башлагъанлай, кёкден сууукъ тамчыла тамыб тебретиле. Джаяулай джолгъа чыкыгъанларына бир кесек сокъурансала да, джангурну кючлю болгъанына да къарамай, кызыу атлайдыла джашла.

— Замансыз заманда бу не джангур болду? — деб Харун тенглерине къарады. — Джибитирикди, тейри.

— Джибитгенликге, джукъ болмаз.

— Алан, сен атны алмай нек къайтдынг? — деб, сёзю башха джары бурду Алий.

— Бермеди.

— Къалай?

— Бермеди. Туююшгенми этерик эдинг, бермесе?

Джашланы танг кесек джибитгенден сора, булутла чачыла башладыла. Мычымай дунягъа чомарт джылыуун джайды кюн. Кёк кесини кёкюрегин джанкылычны джети тюрлю джибек аркъанына хазырлады.

* * *

Махмут, къарнашыны ызындан ачыулу къараб, юйге киргенлей, эшик кыагылды.

— Кир, къайсы эсенг да.

— Хар кимге да бирча ачылыбмы турады эшиклеринг? — деб, шош атлай, Къайсын кирди.

— Ачылыб огъуна турады.

— Магъанасыз ушакыгъа заман джокъду. Биз хазыр болгъанбыз. Саут джетмейди ансы, башха кереклибиз джокъду. Бу эки-юч кюнде башланлыкды. Сен къалай этесе?

— Этиб не этерикме? Бир кере айтханма.

— Бир кыауумла, джыйылыб, къайсы элден башлары-

бизны сюзедиле. Не станседен, не эски элден башларыкъ болурбуз. Къалай оноу этерик эсек да.

— Аны не башлагъаны барды? Таблыгъы тюшгенча башлагъаннга не боллукъду?

— Къайдам. Оноу этерик болурла.

Ушакъ кѣбге созулмады. Итле талашхан тауушла бѣл-дюле аланы. Арбазгъа ашыгъыш чыкъдыла Махмут бла Къайсын. Тюнене улугъан ач бѣрю къойлагъа чабыб, бирин кесгенлей, уллу самыр эслеб, бѣрюге мыллык атханды. Бойну сюремше къадалыб, бѣрюню онгун алыб тургъан самыргъа да эки адам къошулуб, бѣрюню онгладыла. Ала, союлгъан къойну терисин алыб, юйге джыйылыргъа, танг белги бериб башлады.

* * *

Юч тенг, комсомолчу тамадалагъа келиб, алагъа тюбегинчи, иги кесекни сакъладыла. Сабырлыгъы дженге туруб, къобса, иги къобуучу Харун юйден чыкъгъан джашны кѣргенлей, аллына атлаб:

— Къаллай бир сакълатырыкъсыз? Ойнаб айланадыла, дебми турасыз бизге? «Заманы джокъду сизни бла сѣлеширге» деген джууабдан сора джукъ эшитилмейди.— деди. — Джаяулай эки кюннге джыйылгъанбыз былайгъа.

— Кимлесиз? Къайдан келгенсиз? Кимни сакълайсыз? Не ишигиз барды? — деб соруб башлады джаш.

— Ачыуланмагъыз. Сизнича джаш адамлагъа чамла-ныргъа, дженгил болургъа неге керекди? — деб орта бойлудан эслирек, джукъагъа тартхан джаш келди къатларына.

— Келигиз ичгери, келигиз.

Харун, Хусей, Алий да джашны ызындан кирдиле. Алай а, сѣзню къалай башларгъа билмей, бир-бирине къарадыла.

— Танышайыкъ. Мени атым Зулкъарнайды, — деб, джаш быллагъа кёзюу-кёзюу къолун узатды.

Танышыб бошагъанлай, Зулкъарнай. джашланы джунчугъанларын ангылаб, сорду:

— Не хапар барды?

— Эллеге комсомол бередиле деб эшитгенбиз да, салыб, сизге аны ючюп келгенбиз, — деди Хусей.

Зулкъарнай ышарды.

— Комсомолну юлешмейдиле, бермейдиле. Ол сизнича джашладан, къызладан къуралады. Сиз къайсы элденсиз?

— Эски элден.

— Комсомол къураргъа излейсиз сора? Болушурбуз,— деб, джибигенлери тюгел кебиб бошамагъан тенглеге сынамлы къарамын джиберди Зулкъарнай. — Игиди ол. Элде комсомол къураргъа излеген джашла кёбмюдюле?

— Бюгюнледе джети-сегиз джаш барды, — деди, Хусейни ауузуна чаба, Харун.

— Алай эсе, ашхы. Эки-юч кюнден мен сизни элге барырма. Комсомолгъа кирирге суйгенлени билиб туругъуз,—деб, Зулкъарнай, тенглеге кёзюу-кёзюу къараб, дагъыда къошду: — Энди айтырыгъыз бармыды?

— Огъай. Аллыгъызгъа къараб турлукъбуз, — деб, Харун къолун узатды.

Эски элге баргъан ат арбагъа миниб, ызларына тебредиле тенгле.

* * *

Кюнбетге джайылгъан сюрююню ызындан атланган къойчуча, джулдузланы тегерегине джыйыб, булутсуз кезде кеси джангыз айланады ай. Алай а Хусей, ол ариулукъну кермей, озгъан кюнню юсюнден сагъыш этеди...

Эски элге келиб, Зулкъарнай джашланы тегерегине джыйды.

— Джашла комсомол къраргъа излегенигизни айтхандыла. Ауурду, джууаблыды комсомолчу болгъан.

— Биз кыйын затлагъа кѣб тюбегенбиз, — деди Харун.

— Алай эсе, игиди. Джаза билгенле бармысыз?

— Барды эки-юч адам, — деб сѣз кѣшду Алий.

— Комсомолгъа кирирге излегенлеге ала кѣагъытла джазсылла, — деди Зулкърнай — Бу тѣгерекде биринчи комсомолчула сиз боллукъсуз

Бир кесекден талай джаш кѣагъытла джаздыла. Экили бола туруб, Шамший да джазды. Кѣб турмай джети адамдан къралгъан ячейкагъа секретаргъа Харун сайланыб, не зат этериклери айтды.

— Этер ишибиз кѣбдю. Халкъ колхозгъа кирир ючюн, ангылатыу иш бардырыргъа керекди. Кюн сайын адамлагъа айланыб, ангылатыб турургъады борчубуз.—деди... Хусей сагъышланыб тургъанлай, эшик кѣагъылды.

— Кимсе? Кече ортасында...

— Ач бери.

— Къайсыса?

— Махмут.

— Айтсанг а, сора, — деб эшикни ачды Хусей

Босагъада сюелиб тургъанлада Махмутну эслемеди Хусей. Аны джунчугъанын сезген Къайсын, заманны тас этмей, дженгил сорду:

— Герохунг къайдады? Бери чыгъар.

Хусей джууаб этмеди.

— Эшитмеймисе, огъесе тилинги джутубму кѣойгъанса?—деди Къайсын.

— Кишиге берирге эркинлигим джокъду.

— Эркинлигинги сормайбыз. Дженгил чыгъар.

Соруусуз келиб, кечеги шошлукъну бузгъанлагъа эрши къан бла къарады Хусей.

— Дженгил бол! Ма бусагъатдан джанынги алыб

къоярыкъма,—деб Къайсын, ауазын кѣлтюрюб, гѣрохун чыгъарды.

Тауушну эшитиб, бирси юйден чыкъгъан Тауджан, джашына бурулуб тургъан гѣрох ауузну эслеб, къычырыкъдан алды:

— Оу, мен джарлы, джашчыкъ! Не этедиле? Не ючюн плиннгендиле была сеннге? — деб, джашыны къатына джетиб, аллына сюелди.

Къычырыкъ джунчутду сюелгенни.

— Энтда тюбеширбиз — деб, Къайсын нѣгерлерини аллында чыгъыб кетди.

Бютеу элни гѣрох тауушла аякъ юсюне салдыла. Дженгил огъуна кийиниб, адам дауурла чыкъгъан джер таба ашыкъды Хусей. Къайсынны ауазы айырылыб эшитилди:

— Ма сеннге комсомол ючюн, ма колхозунг ючюн!..

Хусей атлыланы къатларына джетерге, юйледен фатеген лампаланы мутхуз джарыкълары уруб башлады. Гузаба атлай келген Харунну, аны уругъа хазырланган адамны да эслеб, кенгден огъуна къычырды Хусей:

— Харун, сакъ бол! Атады...

Алай болгъанлыкъгъа, гѣрохдан чыкъгъан къоргъашын кесек сакълыкъны билдирген тауушдан алгъа джетди Харуннга.

Хусей къатына джетгенлей, джыгъылыб тургъан Харун, башын кѣлтюрюб:

-- Мени къой. Джашланы джыйыгъыз. Гапалау къайгылы бол...

Айюню табаны джетген къумурсха уяча, къозгъалды эл. Къараб-къарагъынчы кече ортасындан огъуна джангы бушуулу кюнюн башлады ол. Юйледен чыкъгъан эркишилени хыны къарамларын кѣрюб, тиширыуланы къычыргъан тауушларын эшитиб, джанлай башладыла атлыла. Джыгъылыб, тылпыусуз тургъан Гапалауну къатына джетерге, исси къоргъашын Хусейни базыкъ бутун кюйдюрдю. Джыгъылгъан адамны бетине къараб, къарнашын таны-

ды Махмут. Алай а тохтамады. Атланы кызыдырыб, элден чыгыб баргъан пегерлерине ашыкды.

Элни биринчи комсомолчуларын атлагъа миндириб, элге бушуу келтирген адамланы ызларындан тебретиле Зулкъарнай бла Алий.

* * *

Чууакъ кекню кеклюгюне да кенг сыртланы джашилликлери къошулуб, Эски элни ариулукъгъа бейлейди. Бюгюн ол ариулукъгъа къарарча хыйсаб джокъду. Элчиле Гапалауну кюйюзню юсюне салыб, тегерегине мыдах болуб басыннгандыла. Шошлукъну къарт Шамилни тунакы ауазы бузду.

— Джашлай джанын алдыла мурдарла муну, — деб джумдурукъларын кысыды ол...

Шамил айтырын тугел айтыб да бошамагъанлай, элни кыйырындан кирдиле атлыла. Ала джетгинчи, сёз айтмай турдула джыйылгъанла. Биринчи комсомолчула, атладан тюшюб, джыйылгъанланы къатларына келгенлей, къарт Шамил, алагъа бурулуб сорду:

— Не болдугъуз?.. Не болдула?

— Ёмюрде тынчыкъны бузарыкъ болмазла энди, — деди Зулкъарнай.

— Алай дегенинг?

— Джазгъы кырдыкъгъа сойланыб къалдыла...

Ол сёзлени эшитген Хусей, джарасын да унутуб, Алийге бурулду.

— Махмут а?

Алий, джууаб берирни орнуна, тенгини къатына келиб:

— Джаранг къалайды? Байларгъа керекди, — деди. Бир кесекни да тынгылаб, дагъыда къошду: — Хусей, къарнашынгы билесе... тюзелирча адам тюл эди...

Хусей къарамын энишге джиберди.

Шахарда бусакъ тереклеге бёленнген орамны кыйыр сюреминде, уллу юнню аллында олтуруб тургъан къарт, хапарын бошай:

— Ма, очукъну кёремисиз? — деб, арлакъда ойнай тургъан гитче кызычыкны кёргюздю. — Сиз эшитген хапарны мен кёб айта болурмамы да, ол себебли болур, бучукъ къатыма келиб, «акка, хапар айтайыммы?» деб соруучанды хаман. «Айт, джаным», — десем, мен айтхан хапарны толусу бла къайтарыб айтады, — деб, къарт кызычыкыгъа суйюмлю къарады.

Аны сёзлерине къулакъ ийиб тургъанча, кызычыкъ чабыб келиб, къарт атасын къучакълады.

— Акка, хапар айтайыммы?

— Айт, — деб бизге бурулду къарт. — Туудукъладан туудукълагъа кече барлыкъ болурла, эшта, быллай хапарла...

БИЛЕКСИЗ АНА

Эрцогну джитиси кюн таякъланы джарыгъында джуу-ушиган заманда Алибек тауну къара тубан басды. Нызыла, бусакъла да чыкырмадыла. Аланы тауушлары, тау сыртладан саркъгъан шоркъа сууланы гюрюлдегенлерине къошулуб, энишге тюшюб башлады. Аладан артха къалыркъа излемегенча, ызларындан къара булутла да созулдула.

— Къачыгъыз, дженгил. Малланы да сюрююз, — деб къычырмадыла сыртлада бичен чала тургъан къартла, ашы-

гъыш кымылдай. Теберди сууну былай кючлю кюбуб хазна киши кѳрген болмаз. Кимден эсе да ѳпкелегенча, дженгил огъуна кѳбюб, мийиқ джагъаларын ашаб башлады. Къараб-къарагъынчы тюрленди тѳгерек. Даута, кюй-ланы да сюрюб, эл таба эниб тебрегенлей, къара булутну бир кыйыры седиреди. Кѳк джашнагъан кюкюреген таушдан къалтырадыла къая ранла.

«Кюй-ланы да кююб, кесим кегерми эдим», — деген оюм кючледи аны. Алай а бир кесекден башха акъыл хорлады.

Эри Бийболат ѳлгенли, Даута кеси айланады кюй-ланы ызларындан. Кютмей да кюярыкъ болур эди, бушуу кюню да тюгел бошалгъынчы, ѳмюрде келмеген арбазына Къарабатыр кирмесе. Киргенн бла бирге джангы къайгъыны келтирди.

— Кюй-ланы джаярыкъ тюл эсегиз, айтыгъыз. Адам излерикме, — деди ол. — Бусагъатда ким да табыллыкъды.

Даута, не айтыргъа билмей, талай заманны тынгылаб турду. Баш несн, хариб, сау болса, бир зат айтыр эди, алай а ол кюй-ланы ызларындан айлана, джардан кетиб ѳлгенди.

— Ол кютген кесекге бир джукъ чыгъармазмысыз? — деб, Даута Къарабатыргъа мутхуз къарамыц джиберди.

— Мен аны бла эки джылгъа келишген эдим. Андан сора, джукъ чыкъса, кѳрюр эдик. Энди уа не чыгъарыкъды? Кетди, джашауу бизге къалсын. Борч ахыратда да сорулады дейдиле, берлигим болса, сизден джырлабмы къутуллукъ эдим? Аллах адам да кѳреди, экибизни арабызда берлик-аллыкъ болмагъанын, — деб, Къарабатыр, Даутагъа мангылайы бла къарай, терк къорады.

— Не этерикме, — деб терен ахсынды Даута аны ызындан, — тамбла чыгъарма.

...Даута, аллында кьойлашы ашыкъдыра, эл таба тюшюб келеди. Джаяу джолчукьну эки джанында, мырта-закълача сюелген наз, нызы терекле чыкъырдайдыла, бю-гюледиле.

Даута, къаты ургъан джелден бетин къол аязы бла джабыб, гузаба бара тургъанлай, туура къатында терекни чыкъырдагъаны эшитилди. Ол, эс джыйыб, бир джанына джанлагъынчы, терекни мазаллы айрысы юсюне ауду. Билекни чыкъырдагъаны бла бирге Даутаны ачы кычырыгъы да эшитилди...

Юйлерине дженгил джыйылыргъа излеб, таудан ашыгъыш тюшюб келген эркишиле тиширыуну джыгъылгъанын эслеб, аны таба ашыкъдыла.

— Эс ташлаб турады. Былай келигиз.

Талай адам болуб Даутаны тегерегине джыйылдыла. Кымылдамай джансыз тургъан билекге ал болушлукъну этиб, элге ашыкъдыла...

Егюз арба да кызыу барады бир-бирде замандан эсе. Орамда лахор этерге джыйылгъан адамлача, акъырын ётедиле кюле. Даута билексиз къалгъанлы да ётдюле кюле, кечеле, айла.

Къарабатыр малларындан айырылгъанды деген хапар болмаса, элде башха джангылыкъ хазна эшитилмеди. Джангы властны къурагъан джангы адамла Даутаны хакъын тегендиле. Даута уа элге чыгъыб хазна кёрюнемеди. Артыкъсыз да сабийле «билексиз» дегенлерин эшитгенден бери. Къартла чамланыб тыйгъан болурла, энди Даута эшитир джерде билексиз деб киши айтмайды. Кеси болмагъан джерде уа, къайсы бошаууз болса да, энтда бушуулу атны сагъыныб кьойгъаны да болады.

— Билексизни, кёме элтирик, бир ариу кызычгъы барды. Ёсюб джетсе, суратдан башхасы боллукъ тюлдю.

Гитче Лейлачыкъ арнуду, алай а кёме элтирге унамайды. Кёме да биле болур кимни элтирми. Къызчыкъды билексиз ананы сагъышы, къайгысы да...

Сууукъ эртден. Лейланы да школгъа джибериб, ишге ашыкъды Даута. Колхозда къарыуу джетгенча ишлейди ол. Кюн сайын, ма бюгюнча, ашыгъады ишге. Бюгюн а къырау унукъдургъанды джангы ёсюб келген хансны. Кюн тийгенлей, джазгы чапракълагъа кече узуну къонуб тургъан къырау эриб, суу тамчыла мылы джерге саркъадыла.

Узакъ болмай, таудан тюшген суучукъ, кёмюклениб, буз тюбюнден чыгъады. Даута ол тегерекде ишлейди. Шоркъа сууну кёмюкю сыртына къарай, сюеледиле, джангы келинлеча, субай терекле.

Кюн сайын, дерследен сора, былайгъа чабханлай келди Лейла. Къарамы бла ийнакълайды назланы, нызыланы, буз тюбюнден уруб чыкъгъан джалкъалы суучукъну. Билексиз ананы къызы табигъатха къошулуб, аны бла бирге джашнайды. Бир кёзюуде къызчыкъ, ойнагъанын къоюб, анасыны къатына келиб, ушакъ негер болургъа кюрешеди. Экиси да бир-бири тиллерин иги ангылайдыла. Бир кёзюуде тамам джюреклери бла кюле тургъанларын кёрюрге да боллукъду. Бюгюн да келди Лейлачыкъ анасыны къатына. Уллу, къара кёзлери алгъынча джылтырамайдыла. Хаман да нюр себилиб туруучу тюрсюню агъарыбды.

— Ання, бюгюн школда меннге «билексиз ананы къызы» дегендиле.

— Ким айтханды?

— Назбий.

— Къайгырмаз, къызым. Тынгылама аланы айтханларына.

Тынгылады къызчыкъ. Не затны эсе да юсюнден сагъыш этгенча, къарамын тюрлендириб, анасына бурулду.

— Ання, сен хаман да ишлебми турлукъса?

— Хо, кызым, ингирге дери. Билемисе, «ишлемеген — тишлемез» деб сёз барды!

— Сен хаман да ишлеб турсанг, мен ким бла ойна-рыкъма?

— Мен ишден бошасам, ойнарыкмы.

— Ання, сен ойналлык тюлсе да?

— Нек?

— Назбий алай айтады.

— Ким Назбийди ол?

— Къарабатырны джашы. Сени къолунг джокъду да, ойналлык тюлсе, дейди ол.

Анасыны тюрленнгенин эслеб, джукъ да айтмай, тынгылады Лейлачыкъ. Бир терс затны айтханча, бети кызарды, анасыны суудан толгъан кёзлерине къарады.

— Ання, нек джылайса? Башынгмы ауруйду?

— Огъай, кызым. Бар, сен ойнай тур. Мен да бир кесекден бошарыкъма.

Лейла, бир кесекни ойнай туруб, уллу къара кёзчюклерин да сагышха кючлетиб, тохтады. Ашыгыш юйге кирди. Китабны къолуна алыб, агъач орундукъгъа олтурду да окъуб башлады.

Эшик ачылгъан тауушну эшитиб, бурулуб къарагъанында, босагъада сюелиб тургъан Назбийни кёрдю.

— Нек келесе бизге?

— Къоймаймыса? Алгъын джукъ айтмай эдинг да.

— Алгъын сен аннягъа «билексиз» демей эдинг.

— Лейла, мен энди айтырыкъ тюлме.

— Сен дерслеринги этгенмисе?

— Хо.

— Мен этмегенме.

— Болушайым?

— Кесим да этерикме.

— Дженгил этсенг, ойнаргъа барлыкъ эдик.

— Аннягъа «билексиз» десенг, мен сени бла чыртда ойнарыкъ тюлме.

Ала сёлеше тургъанлай, Даута кириб, сабийлеге сынамы къарамын джиберди.

— Сен а не этесе былайда, Назбий?

— Ойнаргъа келгенме.

— Бусагъатда Лейла дерсин эте турады, артда келирсе, — деди Даута.

— Ання, мен бусагъатдан дерсими бошарыкъма. Назбий да меннге болушургъа келгенди.

Ким биледи, не ючюн ахсынды Даута. Сёз кьошмады. Акъырын, тауушсуз чыгъыб кетди. Сабийле, сёлешген да этмей, бузну тюбюнден уруб чыкъгъан суучукъну къатына бардыла. Аланы ойнагъанларына сейирсиниб къарай, Даута, озгъан джашауун эсине тюшюре, терен ахсынды.

Ананы къарамы айтхан оюмланы ангылаялмадыла сабийле.

— Назбий, сен тамбла да келирмисе? Бирге ойнарбыз.

— Келирме. Мен былайда ойнаргъа бек сюеме, — деб джаяу джолчукъну юсюне къачан эсе да аугъан терекге олтурду. Экиси да, бираз ойнаб, Даута ишлей тургъан джерге бардыла. Назбийни атасыныкъына ушагъан тюрсюню Даутаны сагъышландырды. Бийболатны ахыр кюню, Къарабатырны хыны къарамы да кёрюндюле. Къарыусуду тиширыу джюрек. Джангыз бир ачы сёз ёмюрлюк джара салады анга. Бийболат дуниядан кетген кюн огъуна тюшгенди аны джюрегине кетмезлик джара. Ол джараны терен этер ючюн къалмагъанды Къарабатыр да. Бююн да джангыз кеси олтуруб тургъан тиширыуну эсине тюшедиле ачы кюнле. Аланы эсге тюшюрген Назбийни тюрсюню болур, эшта.

— Лейла, юйге дженгил бар. Мен къайтхынчы, эшикте чыкъсанг, эшитмедим деме, — деб къызчыгъына бурулду Даута. Сора, Назбийни кёргюзюб, кьошду: — Аны бла ойнагъанны да кьой. Къыз тенгчиклеринг бла ойнасанг да, джетерикди сеннге

— Ання, биз ариу ойнайбыз. Назбий мени кыйнамай-

ды, — деди Лейла, анасыны не ючюн ачыуланнганын ангыламай. — Биз сен айтханны этиб турабыз да?

— Селешме да, айтханымы эт. Бар сен да юйюгюзге. — деб Назбийге бурулду. — Мындан сора адам табмаймыса?

Шош болуб, сёз да айтмай чачылдыла сабийле. Бяггы ана джангыз кеси кьалды. Хатасыз сабийлеге керексиз ачыуланнганын ангылады. Джукъ айтмады. Тынгылады. Эски джараланы эсге тюшюрген джюрекини басар ючюн, акъырын ёрге кьобуб, тюрт-мюрт эте башлады...

Джылла оздула. Кёблени муккур этдиле, кьара чачларын агьартдыла ала. Джыллыггы келген билексиз тиширыу да агьарды. Джылла, кёб затны тюрлендиргенликге, кёб затны унутдургьанлыкьгьа, эсден чыгьаралмай да кёб затны кьоядыла. Даута да унутмазгьа кюрешеди озгьан джашауун. Алай а Лейла ёсюб, уллу кьыз болгьанына кьууанлганын бушуулу кюнлерин унутдура барады.

Школгьа джюрюген замапларында бир-бирлеринден хазна айырылыргьа унамагьан Лейла бла Назбий энди адам бсгьан джерде бир-бирине кьараргьа да уяладыла. Джангы чакьгьан гокка ханслача джашнайдыла экиси да. Сюедиле. Джашырадыла. Алагьа кьараб, бир-бирде ана да кьууанады. Джаз озду. Дунияны джашил бояуун джая келди джай. Алай а кьууандырмады. Чагьыб келген сабанланы зуур чурукьла бла теблей, от бла, тоб бла аллына тюбегенчи кюйдюре, келди кьазауат. Кьурч чархланы тюблеринде ыгычхады джер. Кьолларына сауут алыб, джолгьа чыкьдыла Назбий бла Лейла да. Кьызыны ызындан тарала кьалды энтда Даута. Сермешинуле баргьан джерледен келген письмола анга сёз негер болдула.

Алгьын рахат джюзюучю кюн, бу ачы урушда тегюлген кьанны керюрге излемегенча, батаргьа ашыкьгьанлай турады. Уруш а кьарангыда да тохтамайды.

Бюгюн да барады ачы сермешину. Окьла да айырыб

джашыракъланы сайлагъапча кӧрюнедиле. Ма, кӧкюрегинден чартлагъан кызыл къаны джерни бояй, арпа сабанлада джыгылды Назбий. Къатына сюркелиб келген тиширыугъа, ауур кирпичлерин кючен кӧлтюрюб, мутхуз къарамин джиберди.

— Сол хурджуумда... Письмо... Лейлагъа ашырыгъыз.

Эс ташлагъан эркишини сюрей, кетди тиширыу.

Ол кӧзюуде, тенгине атылгъан окъуу кӧкюреги бла тыйыб, джыгылды Лейла да...

Тау эл. Шошлукъ кючлеген эл бушуулуду. Кими тенгине, кими джууугъуна, кими сабийине, кими атасына кыйналады. Алай а джыламукула кӧрюнмейдиле. Даутаны кӧзлерида кӧургъакъдыла. Кӧолунда тургъан кӧагъыт а кемиреди билексиз ананы джюрегин. Ненча кюн озду ол кӧагъытдан айырылмай тургъанлы? Бююн да олтурады бушуу келтирген кӧагъытны кӧолуна кысханлай.

— Даута, джаным, былай этиб нек тураса? Къарабатыр кыйынды. Сени кӧрюрге излейди, — деди, арбазгъа шош атлай кириб, хоншусу.

Ӗмюрдӧ кирмеген арбазына тебреди Даута. Къарабатыр кӧй бийчесин кӧб болмай асырагъанды. Джангыз джашы аскерде башсызды. Кеси уа иги кесекден бери тӧшек болуб джатады. Алгъыннгы тюрсюнӧнден джукъ кӧалмагъанды. Босагъадан атлагъан Даутаны кӧргенлей, кӧзлери джарыдыла Къарабатырны. Къарамы бла чакъырды къатына:

— Даута, мен кетеме. Кеч, — шыбырдады ол. — Сабийле бир-бирин сюедиле. Экисине да апалыкъ эт. Олду оснятым, кеч, — деб, ахыр сӧзлерин айтды Къарабатыр.

Даута кӧксюл кӧагъытчыкыны аны кӧз туурасына тутду. Сӧз айтыргъа къарыуу джетмеген кӧартны кӧзлери ӧмюрлюкге джабылдыла.

Ачы хапарлагъа басдырылыб тургъан элни къууанч хапар сагъайтды. Бошалды! Тохтады къазауат. Саула, сакъатла юлерине къайтдыла. Назбий да къайтды къб турмай юлерине. Санларында окъ джаралагъа атасыны, Лейланы ёлгенлери джангы джарала болуб къошулдула.

Атасыны ахыр сёзлерин, осиятын эшитген, эшитмеген эсе да, таукел атлай, кирди Даутаны арбазына. Қъызыны кёзюнден кёрюб, пйнакълады Назбийни Даута. Алай а бир кесекден биягъы къуу-шуулукъ бийледи аны.

— Анда кёрмегенми эдинг къызчыкъны?

— Ал кёзюуде бир джерде эдик. Артда айырылдыкъ. Тынгыладыла экиси да. Бир кесекден:

— Даута, тилерим барды, — деб, башлады Назбий.

— Айт, джаным, — деди Даута.

— Джангыз кесим къалгъанма дуняда. Джангызлыкны къыйычлыгын сиз билир ючюн къалмагъансыз. Сен да къарт болгъанса. Мени балагъа сана, бир юде джашайыкъ, — деди Назбий.

Заманьнда айтылгъан бир джангыз ариу сёз джазды мугурланган тиширыу джюрекни. Бийболат ёлгенли да эшитген болмаз эди Даута аллай сёзлени. Аланы кёлтюралмай, Назбийни кёкюрегине башын салыб тыхсыды...

Оздула кюнле. Джашау тюрленген бла бирге, джерни къазауат кюйдюрген тюрсюню да тюрленди. Табигъат кёкюрегин джашил кийимлеге ауушдура башлагъан заманда элде къууанч тауушла да эшитилдиле. Даутаны юйю таба, алгъыш табакъланы кёлтюрюб, тизилдиле тиширыула.

Къонакъланы аллына чыкъгъан Даутаны къатына хоншусу келди.

— Насыб бла келсин келининг. Толу юйдеги болсун Назбий да, — деди тишируу.

Къууанч да чыгъарыучанды джыламукъланы. Аны ючюн джылтырадыла болур Даутаны кёзлери.

ДЕРТ

*Адамлыкъны ким излейди,
Адамлыкъ къатын сакъласа?..*

Джыласа, сабий анадан башлайды. Ананы сыйлы хурмети болур къыйын кёзюуде уллугъа гитчеге да кесини атын айтдыргъан. Ма, орунда джатыб тургъан акъбет адам да айтды, тишлерин къыса, багъалы атны.

— Не болгъанды, джаным? Чабчы, джашым, Суратны чакъыр да кел, бир тюкюрсюн. Дженгил бол.

Орунда джатыб тургъан Аслан, не къарыуун да салыб, бирси къабыргъасына бурулду.

— Суу... Су...

Халимат Асланнга суу ичириб бошагъынчы, арбазда тауушла аслам болдула.

— Аслан, джаным, бир тюкюртюрмю эдик? Маджал боллукъ эсенг да?

Аслан, къолун акъырын кёлтюрюб, юсюне сюелиб тургъан анасы кючден эшитирча шыбырдады:

— Ансар... Чакъыргъыз.

— Тохтагъыз, эм алгъа тюкюрейим. Соня уа къайдады? Эри бу къыйынлыкъны чеге тургъанлай, къайда айланады?—деб, Сурат гузаба кирди эшикден.

— А къыз, ауурду да, ол бир юйде джатыб турады.

— Къымылдар мадары джокъду,—деб, Суратха мыдах къарады Халимат.

Тиширыуланы аралары бла, эслеб атлай, Асланнга джууукълашды Ансар.

— Аслан, не болду? Къалайса? Ким эди?..

Соруулагъа джууаб берир къарыуу къалмагъан Аслан, ауур кирпичлерин кёлтюрюб, къуру эки сёз айтды:

— Къайып чегетде...

Биягъы кирпичле от ышаны къалмагъан кёзлени ёмюрлюкге джабдыла...

Кече ортасы бола, Халиматланы къуу-шуу юйлеринде сабий къычырыкъ эшитилди...

Ариу, жарыкъ кече. Эртденбла мияла сынганлагъа тийген кюн жарыкъча джылтырайдыла джулдузла.

Ансар, джулдузлагъа къараб тургъанлыкъгъа, аланы чыкъгъанларын, батханларын да эслемейди. Асланны ауузундан чыкъгъан ахыр сёзлери къайгъылы этгенди аны. «Къайып чегетде... къайып чегетде... Алай нек айтхан эди Аслан?»

Фатеген лампа адаргы жарытады юйню. Джангы орундукъну юсюнде иги огъуна тозурагъан джабыу. Къолан джастыкъны тюбюнден гёрохну сабы кёрюнеди. Терезеден ургъан ай жарыкъ Ансарны тюрсюнюн жарытады.

Ансар иги кесекни олтурду кеси джангыз. Башына кирген назму тизгинлени къыстайлмайды. Оюмланы бёледиле ала.

— Керексиз заманда эсеме нек тюшдюле бу назму тизгинле, — деб кёлюне келеди аны.

Джаныуардан адамлыкъны ким излейди,

Адамлыкъ къатын сакъласа?

Къум тюзде битим ким ёсдюреди,

Джашыл тюзде джашаса?

Тюз айтханды ким эсе да... Тюнене бирибизни тас этдик. «Къайып чегетде»... Кимни джолун кесген болур эди Аслан? Аны джашаудан айыргъан къол ауур таякъ болуб

тийгенди барыбызгъа да. Теренге барыб бир оноулашайыкъ.

Ансар, джастыгъышы тубюне узалыб, герохну алды да хурджунуна салды. Эшикни ачыб, арбазгъа чыкъгъанлай, бир къарантханы узайыб баргъанын эслеб, ызындан чабды:

— Кимсе, тохта!

— Менме...

Къолун хурджунундан чыгъармагъанлай, бармагъын сампалгъа узатды.

— Кимсе сен? Не айланаса бу заманда?

— А джаш, мени, Суратны, тапымаймы башлагъанса, быллайла нек этесе?

— Кече ортасында джангыз кесинг не айланаса?

— Меннге ким чабарыкъды?

— Джукълаялмай, эшикге чыкъгъанлайыма, сени кёрдюм да, ким эсе да аманлыкъгъа айлана болур деб тура эдим. Къайдан келесе?

— Хоншубузну джашына тюркюрюб келеме.

— Бу заманда не тюркюргенди ол?

— Ауруб иджилген адам заманнга къарамайды. Сен бош къыйналаса! Сени юйюнгю къатында уа аманлыкъгъа ким айланныкъ эди, — деб, Сурат, дженгил-дженгил атлай, кетди.

Ансар, ызына къайтханлай, арбазда кеси джангыз сюелиб тургъан Терени кёрдю.

— Не сакълайса, алан, былайда?

— Бу заманда сен а къайда айланаса?

— Джукълаялмайма.

— Сеннге бир барайым деб чыкъгъан эдим, — деб, Терен, тенгине дюккючню кёргюзе, кеси да олтурду, — Олтур.

— Алан, бусагъатда арбаздан чыкъгъанлай, Суратны кёрдюм, «Хоншубузгъа тюркюрюб келеме», — деди. Ашыгъыш эди кеси да.

— Суратны къалайлыгъын билген да кыйынды.

— Оллахий, бюгюн аны халын джаратмадым. Кече ортасында не тюркюргенди ол?

Советни председатели Терен ашыгъыш оюм этерге суймейди. Бусагъатда да тынгылады, не айтыргъа билмей. Ансарны джаягъында ай джарыкъ, ойнай туруб, тас болду. Элни башына джууукълашыб келген булутла тыйдыла аны. Кече ортасына джууукълашханды, итле да юргенлерин тохтатхандыла. Къобанны толкъунларыны джоргъа тауушу эшитиледи узакъ болмай.

— Кимни къолу джетген болур дейсе Асланнга? — деб Терен негерине къарады.

— Къайдам, тейри. Аны билген кыйынды. Иги тинтиб къарамасакъ, джангылыргъа боллукъбуз.

— Да. Тюз айтаса.

— Алан, эм артда джыйылыуубуз эсингдемиди?

— Нек сордунг? Эсимдеди.

— Ол кюн Аслан бир къауумланы юсюнден селешген сагъатда Къаншау анга бир эрши къарагъан эди. Эсимде къалыб кетгенди ол къарам.

— Эслеген эдим. Алай а къарам бла ёлтюраллыкъ болмаз Къаншау Асланны.

— Къаншауну тегерегинде да бардыла бир къауумла. Биле болурса.

— Чокай, Хаджах, Сурат. Барыны да арт кезюуде аякъ алыулары табсыз керюне эди.

— Къайдам... Ким биледи.

— Аслан, хариб, арт тылпыуун ала, «къайын чегетде» деген эди. Барыб бир къарармы эдик?

— Тохта, «къайын чегетде?» Бюгюн Къаншауну джашчыгъы, атасыны бычагъын да алыб, алай андан келе эди. Барыб, хар не затха кез джетдириб къайтыргъа керекди.

— Эртденбла, барыб, къараб къайтырбыз. Аслан, хариб,

къайын чегетни бош сагъынниган болмаз эди. Нек баргъан болур ол къайын чегетге? Бизге билдирмей джукъгъа бармаучан эди. Ким чакъыргъан болур аны алайгъа?

— Кюндюз барыргъа джарамаз.

Кёб турмай экиси да, атлагъа миниб, къайын чегет таба тебретиле. Терен бла Ансар, танг белги бере башлагъынчы, чегетге джетдиле. Экиси да, ат туякъ ызланы кёб-люгюне сейирсине, тёрт жанларына иги сымарлаб къарадыла. Эл таба баргъан ызла аланы тынчлыкъсыз этериклерин билмей эдиле...

Март. Джазгъы жангурла, сыртланы, тауланы къышхы джукъудан айырыб, кёгерте башлагъандыла. Таудан акъгъан шоркъаланы тауушлуры эшитиледи тегерекде. Джылны джашнаб башлагъан кёзююне къууана, Терен бла Ансар элге келдиле. Ала эл Советни къатына джетерге, комсомол ячейканы секретары, ашыгъыш атлай, алларына чыкъды.

— Къайдансыз танг атмай? Эртденли сизни сакълайма.

— Не болгъанды?

— Айтырым барды.

Терен бла Ансар Советни босагъасындан атлагъанлай, кимле эселе да, экисин да къаты тутуб, къымылдамазча этдиле. Хасанны ауазы эшитилди.

— Энди айланыб къыйналмазча болгъансыз.

Экисин да тюрте-тюрте башха юйге джыйдыла. Столгъа бауурун салыб, тёппе-тёгерек башын да ёрге кёлтюрюб, гитче, джити кёзлерин бурду алагъа биреулен. Джукъудан жангы айырылгъан адамча, терен эсней, сорду:

— Кимледиле? Не этгендиле?

— Бири устазды, бири уа сиз олтуруб тургъан шиндикни несиди, — деб ашыгъыш джууаб этди Хасан. — Кюн сайын экиси эки тийрени джыйыб колхозгъа сюргенден сора ишлери джокъ эди. Ма бучукъ а, бу гыбышычыкъ,

ачы комсомолчуланы бириди, — деб Ансарны гёрох бла тюртдю.

— Къагъыгъыз. Бизден акъыллы ол дуняда бола турур.

Ансар бла Теренни эшик аллына чыгъаргъан заманда бнягъы Хасанны ауазы эшитилди.

— Къаншау, сени излеб айлана эдиле ала. Ала бизни къолубузгъа тюшмей, сен аланы къолларына тюшсенг, Асланны джанын чыгъаргъан гёрохунг бла сени кесинги ёлтюрлюк эдиле.

Эртден. Эллилени бир джерге джыйыб, тегерекни атлыла алгъандыла. Ортада эки тишируу бла бир эркиши сюеледиле. Таулу сабийлени окъутургъа деб узакъдан келген орус тишируу, комсомолчу джаш Хамит. Терен бла Ансарны ала таба сюрюб баргъан атлылагъа къарай, Ансар кёзю-башы бла къачаргъа кереклисин тенгине эслетди. Мийик хунаны къатына джетерге экиси да, бир-бирине белги бериб, бирден секирдиле хунадап. Ала хунаны бирси джанына тюшер-тюшмез гёрох тауушла чыкъдыла. Къалын кёкенлени ичи бла экиси да къачыб баргъанлайларына, атлылагъа тюртюлдюле. Гёрохдан чыкъгъан къоргъашын кесек Ансарны сол билегин къызартды. Атдагъылыны бири уа, ауузу да от чагъа, къамчини джетдириб башлады анга. Тер тамчылача къаралдыла сыртында къан тамчыла.

Кюп къыза тебреген заманга эллилени иги кесегин бнягъы арбазгъа джыйдыла. Ансарны да келтирдиле алайгъа. Ол, тегерегине къараб, Теренни эслемеди. «Халпар билдиралмадымы экен?» — деген оюм келди аны башына.

— Асланны излей баргъанса, не? Къоркъма, бир кесекден аны бла тюбешириксиз. Ол дуняда. Сүймеймиңсе? Властны, сени да бирден къурутурукъбуз, — деб юсюне сюелди Хасан.

Аны не айтханы къайгылы тюл эди Ансар. Къамчини, сызгыра келиб, сыртына тийгени оюмун бёлдю.

— Партячейканы секретары Асланны ким ёлтюргенин билирге сюемисе? Аны къой, сени ким ёлтюрлюгюн да кёр-гюзейим, — деб Хасан, атлыланы арасында тору акътуякъ атын ойната, не эсе да бир хапарны айтыб, харх бола тур-гъан Къаншаугъа кычырды.

— Былай кел. Бу адамгъа бир хапар айт ансы, сеннге тансыкъ болгъанча кёрюнеди.

Къаншау, кюлгенин тыйыб, эринлерин чюйюре, джуу-укълашды.

— Не хапар излейсе? Кече ортасында Суратны тох-татханында, ол хапар айтмагъанмы эди? Бу гёрохчукъну кёремисе? Буду Асланны тылпыуун тыйгъан. Къайын че-гетге аны мен чакъыртхан эдим. Энди уа не излейсе? Бу Асланны гёрохчугъуду. Сени ёлтюрлюк да ол болса сюеме. Сен а?

Ансар, тегерегине ачуулу къараб, талай адамны орта-сында Хаджахны, Чокайны, Суратны да эследи. Сурат, мазаллы гоппан аякъны кёлтюрюб, ууакъ ышара, атлыла-гъа джууукълашды!

— Ичигиз, балаларым, ичигиз. Ол къан къусарыкъла ичерик эдиле, сиз келмесегиз. Ичигиз ,халалыгъыз бол-сун. Джашларым, энди бизни кьоюб, кетиб къалмагъыз, тилеб да айтама.

Аны къолундан гоппан аякъны ала, Хаджах, узун къара мыйыкъларын да сылаб, атлыла таба бурулду.

— Къоркъма, Сурат. Энди сени колхозгъа сюрлюк ки-ши къалмагъанды, — деди.

Кёб турмай, кюн элли кызыдырыб башлады. Къышдан бери быллай нюрню биринчи кере тегеди ол. Джангы кё-герген кенг сыртлагъа малланы джаяр замаң джетгенлик-ге, аланы къайгысын кёрген адам джокъду. Иесизлеча, орамда ёкюре айланадыла малла. Алагъа иеле табар ючюн

келген атлыланы алгышлагъан адам кёрюнмейди. Атлыла уа, не затны эсе да сакълаб, мурукку этедиле. Эллиледен сёлеширге излеген адам кёрюнмегининде, Сурат, ауу-зун да от чакъдыра, арбазгъа джууукълашыб келген тиши-рыула таба къарады.

— Бизни сабийлерибизни гяуур диннге юретирге келгендиле. Башха джерде школ табылмаймы эди былагъа? Кёрейим мен сизни! Чачыгъызны джыртыб къолугъузгъа тутдурумма, тоба, эки этегигизни башыгъызгъа къаблайым, гяуур къахмеле.

Чепкенлери джылтырыб, чачлары тозураб тургъан тиширыуланы кёргенинде, Ансар кесини къыйналгъанын да унутду. Ол, кёз сакълаб туруб, ала таба атлагъанлай, биягъы къамчи сыртына тийди. Ызына дженгил бурулуб, Қъаншауну эследи да, къараб-къарагъынчы керилиб аны къарнына бекледи. Аллай затны сакъламагъан Қъаншау атдан туз машокча тюшдю. Олсагъатлай, секириб атха миниб, арбазны энишге сюзюлдю Ансар. Ол бары да бир кесек заманны ичинде болгъан себебли, къачыб баргъан Ансарны ышаннга салыб юрешгенликге, узайгъан эди да, киши уралмады. Болмагъанында, ызындан талай атлы тебреди.

Ол кёзюуде тёппе-тёгерек башлы, гитчекёз адам, атны ойната, устаз тиширыуланы къатына келди. Терек къатында тиширыулагъа сескекли къарады. Қъаншау бек ачыулу эди!

— Ашыкъмагъыз. Советигизни, устаз нёгеригизни да бусагъатдан келтирликдиле. Ала сизден кёб джашарыкъ тюлдюле, — деб хыршыланады ол тиширыулагъа.

Бир ишни этерни аллы бла къачан да экили бола туруб, заманны бошуна ашырыучу Чокай тёгерек башлы адамны къатына келиб:

— Бу тиширыула не зат этгендиле? Къоюгъуз бу джарлыланы. Тиширыу къан сизге неге керекди? — деди.

Ол сѣзлени сакълаб тургъанча, шош болду тѣгерек. Бу юмну къабыл этгенча, булутдан чыкъды кюн. Ол тамадан буйрукъ сакълаб тургъан Къаншау, кючюн бютеу дуниягъа кѣргюзюрге излегенча, кѣкге айландырыб, гѣрохну талай кере атды.

— Тойлада этнучюнгча этибми башлагъанса? Бюгюн бу элге тойну орнуна джылау киргенди. Сени да барды анда юлюшюнг, — деди Чокай.

Ёмюрге кишиге джууаб этмеучю Чокайны къайырылгъанына сейирсине, Къаншау дженгил огъуна аны таба бурулду:

— Энди бир сѣз айтсанг, сенден да, бу тиширыуладан да бошарыкъма. Кѣрмейсе, къан джалагъан кючюкча, сѣзге къошулгъанын, — деб, тишлерин къаты къыса, биягъы джукъа эринлерин джыйырды.

— Къоркъутма. Мен болмасам, Асландан бошайлыкъ тюл эдинг сен. Мен элтиб къолунга тутдургъанымда, эркишилигинги кѣргюзюрге излегенсе ансы. Бусагъатда да мен тиширыуланы джазыкъсынмайма, Ансарны ачыуун аладан алыргъа кюрешгенинг ючюн, сени джазыкъсынама, — деди Чокай.

Экиси да теренге кете башлагъанларын эслеб, атдан къараб тургъан тѣгерекбаш, ышарыуун бѣлюб:

— Тохтагъыз, тууарла! — деб чамланды да, гѣрохун чыгъарыб, тиширыулагъа джандырды.

Ол кѣзюуде уа элни къыйыры сюремден талай атлы кѣрюндю. Тѣгерек башлы алагъа къараб:

— Ма, Ансарны да алыб келедиле джашла, — деб, хуртда бетине ургъан терни къол аязы бла сюртдю.

Не Къаншау, не аны тамадасы тѣгерекбаш, кенгден къараб, ангыламадыла Ансар да, Терен да, тенглери бла бирге аладан Асланны да, эки устаз тиширыуну да къанларын алыргъа келгенлерин...

Мартны ортасы сюремде хауа джылыныб башлады. Кюн да чомарт таякъларын бошлады джерге. Бир джерде

асыралгъан юч адамны къабырына барадыла сабийле. Гокка ханслагъа бёленген сын ташлада джазыулары окъуйдула. Бир-бирлеринден узакъ болмай тынчаядыла Аслан бла эки устаз тиширыу. Чачы агъаргъан, къарт Халмат ингир сайын былайда олтуруб, кеси этген кююню мурулдайды...

ТАМГЪА

Джол. Узакъмыды, джууукъмуду ол? Аны къуру джолучу биледи. Джолну джаны болгъан зат бары да теблейди. Букъулайды, тютюнлейди тегерек. Тоб атылгъан таууш бир кесекге да тохтамайды.

Уллу къара кёзлери бушуудан, ачудан эмда джыламукъдан къызаргъан джукъа сёюмлю тиширыу, гитче къызчыкны кёкюрегине къысыб, къачхынчылыкъ абзыратхан адамлары арасында къызыу барады.

Тобну джангы сызгыргъан тауушу джолоучулары аллары бир кесекге тыйды. Алай а кёб мычымадыла ала. Сабийлени кёкюреклерине алгындан да къаты къысыб, гузаба атлаб башладыла биягъы къачхынчыла. Тоблары асыры кёб тийгенлеринден, топракъ джанганча кёрюнеди. Ынгычхайды джер.

Джукъа, сёюмлю тиширыу, тозурагъан чачын да джыяргъа кюреше, ашыгъыш атлайды. Кёйнундагъы сабийни селешгенине къулакъ иерге заман табмайды.

— Ання, тегерекни ким джандырады? Аланы нек джукълатмайдыла? Бу от джерни бек ачытамыды? Адамла къайры барадыла? Ання, юйге нек къайтмайса?

Тиширыу бир кёзюуде джууаб берирге кюрешеди, алай

болгъанлыкъгъа, къайгъысы, сагъышы бек узакъгъа кетиб-диле.

— Ання, аття къачан келликди? Ол келсеми джукълатырыкъды бу отланы?

— Хо, джаным, келсе, келалса...— Тиширыуну айтыргъа излегинин тобну сызгъыргъаны бѣлдю. Ёретинлей, сабийни да къолундан джибермегенлей ауду тиширыу. Сау къалгъан къачхынчыла ёрге къоба башлагъанлайларына, сабий къычырыкъ эшитилди.

— Ання, ёрге, тур. Кел, барайыкъ, кел...

Къымылдамай тургъан ананы юсюне къабланды сабий. Не кюрешсе да, къобаралмады тиширыуну. Аны ёмюрде къобмазча аугъанын къайдан билсин сабий.

Экеулен, тылпыусуз тиширыудан сабийни айырыб, кѣкюрекге къысыб, къачхынчыланы ызындан ашыкъдыла. Сабийни джылагъаны тоб атылгъан тауушланы да унутурду...

* * *

Таудан гюрюлдей тюшюб, тюзге джетгенлей шош болгъан сууну джагъасында эл. Къартла, сабийле кѣбдюле анда. Джаш къызла хазна кѣрюнмейдиле. Джашла уа джокъну орнундадыла. Ала къазаутдадыла. Элдегилени кѣбюсю да бек тынгысыздыла. Кече, кюн деб да къарамай, къадалыб ишлейдиле.

Арбазда тауушланы эшитиб, эшикни акъырын ачыб, босагъадан къарады Гошаях. Ючеулен. Тиширыу бла эркиши. Саубитген эркишини къолунда сабий. Ала айтханны ангылаялмады Гошаях. Алай а ушагъыусузду къонакны юйге чакъырмагъан.

— Юйге келигиз, джууукъ болугъуз,— деди Гошаях, орус, къарачай сѣзлени къатышдыра.

Кирдиле. Суусаб ичдиле. Ауузландыла. Сауут тутар-

гъа къарыулары джетмегенле, къазауатны отундан къачыб келгенле. Атасын, анасын да къазауат джухтан къызчыкъ. Кирир джерлери болмагъан къачхынчыла. Аууз бла, къол бла да селеше, быллай хапар айтдыла къонакъла. Гошаях ариу ангылады аланы халларын. Аны джангыз джашы да башсызды.

Бир кесек да солугъандан сора эркиши, ёрге къобуб, Гошаяхха къарады.

— Амма, биз кетерге керекбиз, сау болугъуз!

— Къайрысыз бу заманда? — деб, Гошаях, не затдан эсе да уялгъанча, тёрт джанына къарамын джибере, кёзлерин сабийде тохтатды: — Къалыгъыз. Муну кёлтюрюб къайры барлыкъсыз?

— Мадарыбыз джокъду. Ала былайгъа да келликдиле. Къачхынчылананы барын да къырыб барадыла деген хапар джюрюйдю. Мадарыгъыз болса, тилерим бар эди.

Бир-бирлерин кёрмегең, бир тилде селешмеген адамла бушуу тилде ушакъны бардыра, ангылайдыла айтылгъан затны.

— Айтыгъыз, не уяты барды аны?

— Къызчыкъны... Къарыуубуз джетмейди. Мадар болса, сизде къалыр эди.

Тишируу бла эркишини къалмазлыкъларын таныгъан Гошаях ашыгъыш джууаб берди:

— Алай нек айтасыз? Сабийни эшик аллында джаныуар да къоймайды. Чырта къайгъырмагъыз аны ючюн. Табхан балама къарагъанча къарарма, сакъларма, — деди. — Аны ючюн чырта экили да болмагъыз.

Кетдиле къонакъла. Сабийчик къалды. Бир кесекден Гошаяхха илеше башлады ол.

Къачхы аяз бла бирге ачы хапарла аслам келе башладыла. Къартайгъан, эрин, джашын да къазауатха джибериб, юйде джангыз кеси къалгъан Гошаях, ёксюз сабийни да къойнуна къысыб, сагъышха бёлениб, кюнлерин ашырады. Джангыз кеси тургъанлы ненча кюн ётгенин санай-

ды. Бир кёзюуде, ингир ала джууукълашханлай, бир кюнню эки кере санаб да кёяды.

Къачхы аязла сууукъдан сууукъ боладыла. Къышны дженгил келтирирге ашыгъадыла ала. Быйылгъы къыш а не джангылыкъ келтирир элге? Олду Гошаяхны сагъышы.

Сууукъ, джаланигач къыш, ач бёрюча, гузаба урду элге джут хамхотун. Тёгерекге акъ джабыу джайылгъанлыкъгъа, бир къауум терекле кёгерибдиле. Ала, силкиниб, юслеринде тохтагъан кёмюк къарны джерге ашырадыла. Шошду чегет. Таудан саркъгъан эмлик толкъунлагъа буз кишен салынганды. Къазауат энди джерни кюйдюралмайды. Къар бла буз келгенди джерге болушлукъгъа. Ала эрийдиле, джер а турады, биягъынлай къаралыб. Къазауатха ирият береди ол...

Къуу-шуу элге киргендиле фашистле. Ачы хапарлача, сормай тыгъыладыла ала юйлеге. Кёбден бери ачылмагъан кюбюрлени чачадыла, къармайдыла.

Аллай «къонакъланы» бири Гошаяхны да джокълады. Саубитген джаш. Сары шинли. Джут къарамы. Джукъ сормады. Тёрт джанына къарады да, чабыб барыб орундукъну къатында тургъан оюулу кюбюрню ичин къармаб башлады. Арыб, тюнгюлюб кюйду эсе да, кюбюрню кююб, къакъ этни чайнай, орундукъгъа олтурду.

Тынгылайды Гошаях. Тынгылайды адебсиз «къонакъ» да. Андан кёзлерин айырмай къарайды кызчыкъ... Бу юйге кирирни аллы бла къаллай бир джолну къоратханды ол. Тюзлени, тауланы, сыртланы, сууланы да ётгенди ол. Энди, батмакъ чурукъларын да тешмегенлей, кирсиз орундукъда тынчаяды. Къазауат арытырыкъ адамладан кёрюнмейди бу. Таулада, тюздеде орналгъан эллени теблей, тоноуул эте, энтда кёб джолну къоратыр муратлыды ол.

Къакъ эт кесекни джутуб бошаб, акъсылдым кѣзлерин тѣрт джанына джибере, киши ангыламагъанлыкъгъа, сѣлешгенин да бѣлмегенлей, хурджунундан конфетни чыгъарды. Ауузуна салды. Атасы къазауатха кетгенли алай затны кѣрмеген къызчыкъ солдатха къарады. Тюкюрюкчюгюн джутду, джукъ а айтмады. Немецни озгъун къарамы къызчыкъны азгъын кѣзчюклеринде тохтады. Конфет кесекни къызчыкъгъа узатды. Къызчыкъ артха атларгъа кюрешгенликге, аякълары айтханын этмедиле. Назик къолчукъла конфетге созулдула, алай а джеталмадыла. Хыны бармакъла билекчигин къысхашча къысыдыла. Гошаях, къычырыкъ этиб, сабийни бошларгъа чабды, алай а немец хурджунундан темир кесекни чыгъаргъанын кѣрюб, мурукку этеди. Къызчыкъ а, не эсе да бир оюнчакъны берирге тебрегенди деген муратда, ссейрсиниб къарады аскерчиге.

Темир кесекден от чыгъыб, джашил джанды. Конфет кесекни чайнагъанын тохтатмагъанлай, къызчыкъны къол аязына джетдирди фашист джашил джана тургъан отну. Ачы къычырыкъ. Гошаях немецге атылыб, аны къолундан сабийни ычхындырыгъа кюрешди. Алай а ауур чурукъ тийгенинде, бир джанына чартлаб, эс ташлады тиширыу. Сабий къычырыкъ да бир кесекден тохтады. Джангы анасыны юсюне джыгъылды къызчыкъ да.

Уллу атламлары бла арбазны ёлчелей, орамгъа чыкъды немецли. Ол кеси да билмей эди акъсылдым кѣзлерини эрши джылтырагъанлары, хыны къарамы сабийни эсинде ёмюрлюкге къалгъанларын.

* * *

Талай къыш ауушду. Заманны озгъаны джюрекде къалгъан ауур джараланы, бушууланы да джаза барады. Эл, уруш къыйынлыкъдан къутулуб, белин тюзетгенди, чеклери иги кесек кенгергенди. Адамланы джюрюшлери

таукел, джюреклери джарыкъ болгъанды. Кюн сайын школгъа, сабийлени окъутургъа, ашыгъады джаш тиши-рыучукъ. Гошаях къалады уллу арбазда, аны, Фатиманы, джарыкъ къарама бла школгъа дери ашырыб. Бирини — эри бла джашын, экинчисини — атасы бла анасын къазуат джухтан экеуленни, къарт къатын бла джаш къызчыкъны, джазыулары бирге байланганды. Аланы бири заманыны кёбюсюн школда ашыргъанлыкъгъа, экинчисини кёлю къалмайды. Кюндюз хар кимни кесини энчи къуллагъу, ингир а экиине да ортакъды.

Бюгюн да школдады Фатима. Сабийле аны хар сёзюне эс бёлюб тынгылайдыла. Устаз а бардырады дерслерин. Айтыр, юретир затлары кёбдю, ашыгъыргъа керекди. Ол бир кесекге тохтагъанлай, къызчыкъ къолун кёлтюрдю.

— Айт, Ариуджан, не дейсе?

— Биз хаман да, сорайыкъ деб, уялыб къоябыз...

— Не затны? Нек уяласыз? Сор.

— Сизни къолугъузда табыгъыз барды.

Къол аязына къарады Фатима.

— Барды...

— Бизге Гошаях амма хапар айтханында, ийнанмай къойгъан эдик. Тюзмюдю аны айтханы?

— Не айтхан эди ол сизге?

— Немцалы кюйдюргенми эди?

Джууаб берирге кереклисин да унутду Фатима. Эртде озгъан къышны ачыулу кюню, акъсылдым кёзлени джылтырагъанлары кёзюне кёрюндюле, ачы тауушла эшитилдиле къулагъына.

Дерс да тюгел бошалгъынчы, сагъатына къараб, джангыз бир сёз айтды:

— Бошсуз.

Школну арбазына чыгъыб, юй таба тебреди. Хар кюн сайын дерследен сора этиучюсюча, бюгюн больницада джатхан къарт устазын кёрюрге да бармады...

Ингир. Фатима джангыз кеси кялыб турганлай, эшик кягылды.

— Келигиз.

— Школгъа чакъырыб кел деб джибергендиле,—деб акъырын айтды, мыдах кярамын энишге джибере, кюл аяздагъы тамгяны хапарын билирге сюйген кызчыкъ.

— Не болгянды?

— Къайдам.

— Нек мыдахса? Ким урушханды?

— Киши да урушмагянды.

— Сора нек мыдахса?

— Айтма, дегендиле.

— Ким?

— Школда.

— Не болгянды? Айт, сеннге киши урушмаз.

— Сизни окъутхан устаз... — деб, бушуулу сёзю айталмай тохтады кызчыкъ.

— Не, ауушханмы этгенди? Ким айтды? Къайдан эшитдинг? Джангыла болурмуса?

— Огъай, — деб, кызчыкъ, кёзчюклерин сюрте, ызына дженгил бурулуб, эшикни ачды.

Кызчыкъны ызындаи дженгил чыгыб, гузаба атлай, школ таба тебреди Фатима...

Эртден. Кюн таякъла тау элге нюр тёкгендиле. Хар адамны иши, сагъышы, мураты. Хар адамны бир энчи джашауу. Бююн аланы бушуу бирикдиргенди. Энчи сагъышла, муратла унутулгяндыла. Танышла, ёмюрде бир-бирлерин танымагянла да бирча ушакъны бардырадыла. Ёлген устазны арбазына сыйындадыла ала.

— Меннге да кёб кыйыны киргенди, — деб кятын-дагъыгъа хапар айтады башы агъаргян эркиши. — Асылу адам эди.

— Сиз къайсы элден боллукъсуз?

— Мени элим, джерим да бек узакъдыла. Къазауатдан сора ызыма къайтмай къалгъанма.

— Энди уа къайдасыз?

— Узакъ болмай хоншу элде турама.

Тиширыу джылагъан тауушла бѣлдюле ушакъны...

Къабырла. Фатима биринчи кере келеди былайгъа. Къарт устазын ахыр джолгъа ашырыргъа келгенди. Къызаргъан кѣзлеринде джыламукъла тютюнлейдиле.

Акъсылдым кѣзлю эркиши сюеледи Фатиманы къатында. Къайда кѣргенди Фатима бу адамны? Къымсыз сюеледи ол. Фатима ууакъ-ууакъ къарайды аны таба. Тюрсюнюн, санларын да тюрлендиргенди джашау аны. Зугулуракъ бети, тѣртгюлге тартхан сакъалы. Уллу, сары къашлары. Аны биргесиндеги тыш къраллы туристле да сейирсиниб къарайдыла Фатимагъа.

Фатиманы ауур къарамын кѣлтюралмай, эркиши анга бурулду:

— Мени таный болурмусуз?

— Сизге ушаш бир мурдарны тануучан эдим. — деди Фатима таза немец тилде.

Фатима, къол аязын кѣз туурагъа тутуб, биягъы адамгъа сынаб къарады. Эркиши, аны эслеб, сескекли болду, джунчуду. Джанлаб а кеталмады. Фатиманы къарамы эркишини башындан аягъына деричи тинтиб чыкъды. Акъсылдым кѣзле. Конфетни чайнай тургъан джукъа эринле. Туура да кесиди. «Огъай... джангылмагъанма».

Фатиманы тегерегине тенглери, сохталары да джыйылдыла. Къолунда табдан къарамын айырмай тургъан Фатима, саубитген эркишиге хыны къарады:

— Таныдым... Сиз эдигиз...

Эркиши, джылан ургъанча, джыйырылды.

— Сизге уа бар эди айтырым, — деб Фатима эркишиге хыны къарамын тиреди.

Бети тюрленгенликке, акъсылдым кёзлери уялмадыла немецни. Алай а, Фатиманы кьолунда тамгъаны эслегенлей, кесини алгъыннгы мурдарлыгъы эсине тюшюб, джанлар къайгъыгъа кирди.

Фатиманы джууабын эшитген туристле, нёгерлеринден джийиргенгенча, бир джанына джаякъладыла. Кеси кесине айтханча, Фатиманы айтхан сёзлери ашыгъыш кетиб баргъан мурдарны джетдиле:

— Аманлыкъ унутулмайды.

ДЖАРАЛЫ ГИНДЖИ

Хоншум... Аны джашауун толу биле болурма деб, акъылым алай эди. Къарачайда таула тегерегин кьуршоулаб тургъан элени биринде туугъанды ол.

Алайдан тебрегенди окъургъа да. Джангы юйленгенлей огъунакъ къазауатны ачы хапары чыгъаргъан эди аны джолгъа...

Энди хоншумду. Джокъду юйде кесинден сора кишиси. Сёлешмейди къазауатдан къайтханлы. Тилсизди. Айтырын джазыб билдиреди. Суймейди кёб хапар айтыргъа да.

Ненча кере кюрешгендиле элчиле, аны юсюнден толу хапар излеб, не эсе да тешилмеучен эди. Бир кюн а дефтер бла бирге манга къагъытчыкъны узатды. Мен, аны юсюнден хапар билирге суйген адамланы джыйыб, кеси да тургъанлай, окъудум.

«Окъугъуз. Мында не зат джазылгъанды. «Ким», «къайда», «не заманда», «не ючюн», «къалай» деген соруулагъа джууаб табаргъа болурсуз...»

Дефтер. Заман саргьалтхан кьагьытла. Хар бети кюзюдю. Сермешнулени кёргюзген кюзю. Къысха хапарла.

«...1942 джыл. Эки кюнден джангы джыл келликди. Туугъан элими азатларгъа хазырланабыз.

— Джолдаш тамада лейтенант, сизни туугъан элигизмиди ол? — деб къатымда сюелди сержант Востров.

— Хо. Не ючюн сордунг?

— Ийнанмай тура эдим. Киминг барды юйде?

— Юй бийчем, къызчыгъым... Тюгел джыл болмайды... Кёрмегенме кесин да ажкъын.

— Тамбла кёрлюксе...

— Ийнаныб турама. Таб джердеди юйюм: элни кыйырында, къабхакъда...

Къайгъы болуб тургъанымы сезиб, Востров кетди. Ала-мат тенгди. Белостокда мени ючюн джан берирге аз къалгъан эди. Немец мени ышаннга салыб атханын эслеб, кёкюреги бла джабыб, джаралы болуб, кесин бакъдырыб, ызына алай къайтханды. Сагъышымы чачаргъа келген болур эди бюгюн да, урушу аллы бла...»

Саргьалгъан кьагьытланы къысха хапарлары шош этгенди тынгылагъанланы. Тилсиз капитан тынгылайды кеси джазгъан сёзлеге, тынгылайды джюреги бла.

Джыйылгъанла кёзюу-кёзюу къарайдыла аны таба.

«Тамбла джангы джылды. Чабыуулну аллы бла бир кесек ушакъ этдик. Кюн тиерге кёб къалмагъанды. Алай а аны таякълары, тау джитилени башларындан къараб, элни джарытхынчы, иги кесек заман ётерикди. Энтда беш минутубуз барды...

Чабыуул. Джаза турургъа заман...»

«Таууш чыгъармай нек къымылдайдыла эринле? Къайдам? Акъ халатла... Госпиталь.

— Джолдаш майор, не кюндю бюгюн?

— 1?

— Джолдаш майор, айны несиди?

Нек эшитилмейди таууш?

Алай тюрлю нек къараб турады майор? Нек бермейди джууб, огъесе энтда эс ташлабды дебми турады?

Хы... Сермешу... Востров бла нёгери мени ююм таба барадыла. Мен да ызларындан. Энди эсиме тюшдю. Тохта, къалай болгъан эди. Востров бла нёгери эшикни ачыб, дженгил кирдиле юйге. Мен да босагъадан атладым. Бешик... Джукълаб тура болур къызчыкъ. Гинджиге ушайды кеси да.

— Джолдаш тамада лейтенант, къызчыгъыгъызны бусагъатдан къолугъузгъа берейим...

Дуния къарангы болду. Къычырыкъ кючледи тегерекни. Востров бла нёгерини тауушлары эшитилди...

— Эс джыйдыгъызмы? Биз къоркъуб тура эдик. Джарагъыз уллуду,— деб, тынгылады майор.— Болум табсызды, тамада лейтенант. Дженгил заманда селеширик болмазса.

Шошду тегерек. Тынгылайдыла бары да.

— Къатдыр кесинги. Эркишилик хали кетмесин юсюнден... Джаранг теренди.

Майор, акъырын атлай, эшик таба тебреди. Ачды эшикни. Къарады. Босагъадан къайтды, экили болуб.

— Алдаргъа суймейме, тамада лейтенант. Джаранг сау боллукъду. Тилсизлик а ёмюрлюкге къаллыкъ болур»

Джыйылгъаила, сёз къошмай, мыдах тынгылайдыла. Чырпа башлы, джукъа бетли, ариу къыйылгъан къара къашлы субай адам да олтурады, башын энишге ийиб,

— Талай кюнден эсиме тюшюрюб джазгъанма,— деб дагъыда бир къагъытчыкъны узатды капитан.— Тюздю...

«Тюздю». Ким ийнанмайды аны тюзлюгюне!

Саргъалгъан къагъытла уа айтадыла хапар. Эсге тюшеди, кёзге кёрюнеди капитанни джашауу.

«1943 джыл, январны 28. Кесим джангыз келдим юйге. Къабыргъа оюлуб, юйню башы хауагъа тагъылыб тургъанча кёрюнеди. Ким эсе да, юйде джукъгъа тиймегенлей,

эшикге чюйле уруб, къаты бегитгенди. Эшиги джабылгъан деб, быллайгъа айтыла болур. Юйге кирдим. Бешик аякъла кёрюндюле. Сабий а джокъ. Аны биргесине джатхан турады джерде. Билексиз.. гинджи...»

Не эсе да тюрлю тукъум джумулдула аны кёзлери. Бетин джашырыргъа кюреше, юйге кириб кетди да дженгил къайтды капитан.

Дефтерден болмагъан къагъыт. Башха къол бла джазылгъанды ол. Юй бийчеси Фаризат джазгъанды къагъытны.

«Джууукълашыб келген хапарыгъызны эшитгенме. Сакълайма... Бизни таба немецле келедиле. Ариуджан, гинджини къучакълаб, джукълайды... Эшикни хыны къагъадыла... Сау къал джаи... Фаризат»...

Андан ары биягъы къол ыз бла джазылады. Хатны тюрленнгенин ким да танырыкъды. Капитан, хоншу джашчыкъны айтханын дефтерге джазыб, тегерегине сыз тартханды.

Алайын окъурубузну онгсунмады капитан. Кеси джазгъан бетни аудурду.

«...Къызчыкъны бешикде тургъанлай ёлтюргендиле. Къол тийгенлей атылырча мина салгъандыла. Фаризатны уа — суу джагъада... Востров бла нёгери да бешикге узалгъанлай... Энди кимим къалгъанды?.. Кесим... Билексиз гинджи. Ол тикген, Арнуджан ойнаучу гинджи... Аскерге алыргъа унамайдыла. Тилсизсе, джаранг сау болмагъанды дейдиле.. Джаралы гинджи. Дерт керекди сынган джашауум ючюн...»

Элчиле биле эдиле, джарасы да тюгел сау болгъунчу, кишиге да тынгыларгъа унамай, урушха кетгенин. Къазуат бошалаб, юйюне къайтханлы таякъчыкъ бла джюрюйдю. Тобугъу бюгюлмейди. Асхайды.

Суймейди юйде турургъа. Джюрюйдю ишге. Ишге нек джюрюйсе деб соргъанларында:

— Джараларым санларымы кемирмез ючюн,— деб джазгъан эди къагъытчыкъда.

Джукъну эсге тюшюрюрге, хапар айтыргъа да суймейди ол. Кюн сайын, ишден къайтхандан сора, иги кесекни къарайды гинджиге. Аскерден къайтханлай, сабий орундукъ алгъанды. Тёрде, джумушакъ орунда кече, кюн да олтурады билексиз гинджи...

Эшикке чыгъыб, суу джагъа таба къарайды иги кесекни капитан. Барады. Олтурады къачан эсе да Фаризатны къаны къызартхан ташны къатында. Тынгылайды суу бла къаяла айтхан хапаргъа. Ингир къарангы болуб къайтады ызына. Чёгеди сабий орундукъну къатына. Қъарайды джаралы гинджиге. Қъарайды, кёз айырмай.

Кюн сайын джаралы гинджини къатында тургъан къагъытчыкъны окъуб, ызына салады Сейфул. Талай сёз джазылгъанды къагъытда: «Тёртеуленни джюрек джылыуу да сендеди, гинджи... Джаралы гинджи.»

СЫБЫЗГЪЫ

Кюн сайын, ингир ала, эски ныгъышда кюмюш сыбызгъыны согъуучу къартны тегерегине олтуруб, сейир макъамгъа тынгылаучан эдик. Қъартха «Қъонакъ Аття» деб нек атагъанларын билмегенликге, барыбыз да алай айта эдик.

Эртде заманда, Қъонакъ Аття джаш заманда, элни юсю бла джолоучу озса, юйге чакъырмай хазна адамны иймеучен эди. Аны ючюн атагъандыла анга «Қъонакъ Аття» деб. Қъарт болса да, Қъонакъ Аття, энтда элге адам келгенлей, юйге чакъырыргъа кюрешеди. Аны къыйнаргъа хазна

адам сые болмаз, неда ол алгынча кьаты болалмай болур, энди кёб адам кёрюнмейди юйюнде.

Кьонакь Аттяны сыбызгысы кьолундан тюшюб хазна кнши кёрген болмаз. Кече да джастыгыны тюбюне салыб джатады, дейдиле. Тийре сабийлени, туудукьларын джыйыб, джыгышда хорлагьаннга бир кесек заманнга бериученди сыбызгысыш.

Сыбызгыны кертн чемер ишленгенин танытадыла оюула. Киши окьуялмайды ансы, юсюнде джазыуу да барды.

Бир кюн мени кьолума да тюшдю сыбызгы. Аны сызгырта тебрегенлей, джетдиле сабийле.

— Джыкьсам, сыбызгыны берлик эсенг, мен да тутайым муну,— деб, мени кёргюздю Кьонакь Аттяны туудукьларыны бири.

— Аферим, тут. Джыкьсанг, берирме.

Узун, акь бурма мыйыкьларын рахат бура, сыбызгыны ызына алды кьарт. Кьалын кьашларын тюйюб, бир кесек тынгылады. Кенг мангылайына эртдеден кьоннган джыйрыкьла терен ташайдыла, мыйыкьлары ууакь-ууакь кьымылдадыла. Ингичге, узун бармакьларын кьаты кьысыб, джумдурукь этди. Бир кесекден не эсе да эсине тюшюб, бети, кёзлери да джарыб, сыбызгыны согьуб башлады. Кьонакь аттяны былай дженгил тюрлениб кёргегенбиз. Аны не эсе да бир уллу ишден бёлюрге кьоркьгьанча, ауузубуздан сёз чыгьармайбыз. Сыбызгы таууш элни бир кьыйырында туугьанлыкьгьа, бирси кьыйырына да эшитиледи. Кесин кёргегенликге, олсагьатда Кьонакь Аттяны тыркыкда олтуруб согьа тургьанын билдиле элчиле.

Анга эсибиз кетиб тургьанлайына, Кьонакь Аття сокьгьанын тохтатыб:

— Мен сизге хапар айтайым. Тынгылагьыз, унутмагьыз, — деди.

Алай а ол хапарны башлагьынчы, кьайдан эсе да тау-

ушла эшитилдиле. Къонакъ Аття, алагъа къулакъ салыб-
бизни къатында сюелиб тургъаныбызны да унутду.

— Къонакъ Аття, хапар нек айтмайсыз? — деди къай-
сы камсык эсе да.— Тауушладанмы къоркъдугъуз.

— Огъай, джашым. «Къоркъакъ адам къылычын кёл-
тюргюнчю ёледи»,— деди къарт. Бир кесек да тынгылаб
къошду:— Тынгылагъыз.

Тау артындан, элге саркъыб келген ингир къартны шош
ауазын игиден иги эшитдириб башлады.

— Кесим кёрген ишни хапарын айтайым. Мен сизден
эслирек заманда тау элде эки къарнаш джашай эдиле.
Экиси да саубитгенле, атхан окълары джерге тюшмеучю
мараучула.

Бирге кёб айланырча мадар болмагъанды. Тамадасы
Алхаз башха элде иште джарашханды. Кёб джылны ашыр-
гъанды малда. Алхазны бир алапат сыбызгъысы болгъан-
ды. Ол сыбызгъыны согъуб башласа, тегерек бирден джыр-
лагъанча эшитилгенди... Талай замандан Алхаз, джалгъа
берилген малланы да сюрюб, туугъан элине тебрегенди.
Алай а узакъгъа кеталмагъанды. Байны джашы аны, ызын-
дан джетиб, ёлтюрюб, малланы да ызына сюрюб кетгенди.

Къонакъ Аття хапарын бёлюб, терен ахсынды. Къартны
мыдах кёзлери алгъындан да мыдах къарадыла.

— Бушууну, къууанчны да эм алгъа джюрек сезеди,—
деб башлады къарт биягъы хапарын.— Алхазны аллына
къарай, джюреги тынчлыкъ бермегенинде, джолгъа чыкъ-
ды гитче къарнашы. Эртденбла, кюн джерни джылыта
башлагъан заманда, эки элни арасындагъы чегет талагъа
джетди Умар. Бутакълары кенг джайылыб, эм къыйырда
сюелген мазаллы терекни тюбюнде тургъан мазаллы ма-
шокну эслеб, тохтады ол. Аны юсюнде къап тамчыланы
эслеб, кеси аллына сёлеше, Умар башын ачханы бла, кеси
да ойсураб, ёретинлей ауду. Чегет талада ёлтюрюлюб, ма-
шокга джыйылгъан уллу къарнашыны тёнгеги эди.

Тынгылады къарт. Кишиге ёмюрде айтмагъан хапарын бизге айтыб, мугур болду. Шошлукъну бузгъан къуру терен солугъаны эди. Ёмюрюнде биринчи кере кёргенча, ачыулу къарады къолунда сыбызгъысына.

— Алхаздан дуниягъа къалгъан джангыз сыбызгъы эди. Аны да алыргъа унутуб къойгъан болур эдиле...

Къарт сёзлерини да тюгел бошагъынчы, элни бирси къыйырында биягъы тауушла кесгин эшитилдиле. Кёк джашнагъанча, дженгил эшитилиб, дженгил къорагъан къычырыкъ тауушла...

Кече. Джангыз кеси сууукъ юйге кириб, агъач орун-дукъгъа таянды къарт. Джукъусу келмегенликге, чырахтанны джукълатыб, кёз къакъмай, иги кесекни турду. Бир кесекден сабийлеге айтхан хапарын кёре башлагъанлай, эшик къагъылды.

— Кимсе?

— Атам, ач, менме.

Эшикни ачыб, ауур солугъан джашын юйге джибериб, биягъы тапчанига олтурду къарт. Джашы хурджунуна узалгъанын эслеб:

— Чырахтанны джандырма, къоркъуулуду, — деди.

— Атам, арт юч кюнню ичинде сыбызгъыны тауушу биз излегенча чыкъмайды. Къайгъылыбыз. Не болгъанды? Не зат тюрленгенди?

Иги кесекни да тынгылаб, Къонакъ Атты, узун мыйыкъларын бура, ким болса да эшитир деб къоркъгъанча, акъырын сёлешиб башлады.

— Болум тынгыларчады. Сиз азсыз. Элге кириб хазна зат эталлыкъ тюлсюз. Былагъа къошулгъанды. Сёз джюрюдю: бу эки-юч кюнню ичинде ала партизанланы къурутур джанындан боллукъдула. Сакълыкъ керекди.

— Кёбмюдюле?

— Джюзге джууукъ бардыла.

— Биз аладан алгъа чабсакъ, къалай болур?

— Къайдам. Тюз хапар билиб, кючлю таб джарашды-ралсагъыз, ким биледи, онглаб къояргъа да болурсуз. Къара не эте турады?

— Къаршчылыкъны къаты этерге керекди, деб къагъыт келгенли, бютеу кючню джыйышдырыб кюрешеди. Салам айтады кеси да. Атам, аны сенден бир уллу тилеги барды. Элде болгъан немецленн бютеу кючлерин билиб, къалай да бизге хапар берирге керекди. Бирсикюн элни къыйырында уллу эмен терекни къатында Къара сени сакъларыкъды. Бек къоркъуулу болса, сыбызгъыны таушун чыгъарма. Элни къайсы къыйырындан кирсек таб боллугъун да билдирirse. Согъа башлаб, тохтаб къалсанг, элни бу джанындан, тохтамасанг, бирси джанындан кирликбиз.

— Башха не джангылыкъ барды?

— Айтырча зат джокъду.

— Кесинги сакъла, джашчыкъ. Сакъ болугъуз. Быланы кючлери сизден онглуду.

— Къоркъма, атам. Кёб турмай ала къачар къайгъыгъа кирликдиле.

Мусса, бир кесекни да тынгылаб турду да, хурджунундан гёрохну чыгъарыб столгъа салды.

— Къара сеннге джибергенди. Ким биледи, керек болуб къалса уа...

— Эшта, меннге аллай зат керек боллукъ болмаз. Ким кюреширикди къарт бла.

— Ким биледи, атам. Не болады, не къалады, джанынгда айландыра тур.

Ушакъ танг аласында бошалды.

— Атам, биз дженгил керек болсакъ, Алхазгъа этилген джырны согъарса. Мен ол джырны макъамын къайда да эшитирикме, — деб Мусса, танг аласы къарангыны джыра, таула таба таукел атлай кетди.

Джашыны шош аякъ тауушларына тынгылай, босагъада иги кесекни сюелди Къонакъ Аття. Къараб-къара-

Тынгылады къарт. Кишиге ёмюрде айтмагъан хапарын бизге айтыб, мугур болду. Шошлукъну бузгъан къуру терен солугъаны эди. Ёмюрюнде биринчи кере кёргенча, ачыулу къарады къолунда сыбызгъысына.

— Алхаздан дунягъа къалгъан джангыз сыбызгъы эди. Аны да алыргъа унутуб къойгъан болур эдиле...

Къарт сёзлерини да тюгел бошагъынчы, элни бирси къыйырында биягъы тауушла кесгин эшитилдиле. Кёк джашнагъанча, дженгил эшитилиб, дженгил къорагъан къычырыкъ тауушла...

Кече. Джангыз кеси сууукъ юйге кириб, агъач орундукъгъа таянды къарт. Джукъусу келмегенликге, чырахтанны джукълатыб, кёз къакъмай, иги кесекни турду. Бир кесекден сабийлеге айтхан хапарын кёре башлагъанлай, эшик къагъылды.

— Кимсе?

— Атам, ач, менме.

Эшикни ачыб, ауур солугъан джашын юйге джибериб, биягъы тапчанига олтурду къарт. Джашы хурджунуна узалгъанын эслеб:

— Чырахтаны джандырма, къоркъуулуду, — деди.

— Атам, арт юч кюнню ичинде сыбызгъыны тауушу биз излегенча чыкъмайды. Къайгъылыбыз. Не болгъанды? Не зат тюрленгепди?

Иги кесекни да тынгылаб, Къонакъ Аття, узун мыйыкъларын бура, ким болса да эшитир деб къоркъгъанча, акъырын сёлешиб башлады.

— Болум тынгыларчады. Сиз азсыз. Элге кириб хазна зат эталлыкъ тюлсюз. Былагъа къошулгъанды. Сёз джюрюйдю: бу эки-юч кюнню ичинде ала партизанланы къурутур джанындан боллукъдула. Сакълыкъ керекди.

— Кёбмюдюле?

— Джюзге джууукъ бардыла.

— Биз аладан алгъа чабсакъ, къалай болур?

— Къайдам. Тюз хапар билиб, кючлю таб джарашдыралсагъыз, ким биледи, онглаб къояргъа да болурсуз. Къара не эте турады?

— Къаршчылыкпы къаты этерге керекди, деб къагъыт келгенли, бютеу кючню джыйышдырыб кюрешеди. Салам айтады кеси да. Атам, аны сенден бир уллу тилегн барды. Элде болгъан немецлени бютеу кючлерин билиб, къалай да бизге хапар берирге керекди. Бирсикюн элни къыйырында уллу эмен терекни къатында Къара сени сакъларыкъды. Бек къоркъуулу болса, сыбызгъыны тауушун чыгъарма. Элни къайсы къыйырындан кирсек таб боллугъун да билдирирсе. Согъа башлаб, тохтаб къалсанг, элни бу джанындан, тохтамасанг, бирси джанындан кирликбиз.

— Башха не джангылыкъ барды?

— Айтырча зат джокъду.

— Кесинги сакъла, джашчыкъ. Сакъ болугъуз. Быланы кючлери спзден онглуду.

— Къоркъма, атам. Кёб турмай ала къачар къайгъыгъа кирликдиле.

Мусса, бир кесекни да тынгылаб турду да, хурджунундан гёрохну чыгъарыб столгъа салды.

— Къара сеннге джибергенди. Ким биледи, керек болуб къалса уа...

— Эшта, меннге аллай зат керек боллукъ болмаз. Ким кюреширикди къарт бла.

— Ким биледи, атам. Не болады, не къалады, джанынга айландыра тур.

Ушакъ танг аласында бошалды.

— Атам, биз дженгил керек болсакъ, Алхазгъа этилген джырны согъарса. Мен ол джырны макъамын къайда да эшитирикме, — деб Мусса, танг аласы къарангыны джыра, таула таба таукел атлай кетди.

Джашыны шош аякъ тауушларына тынгылай, босагъада иги кесекни сюелди Къонакъ Атты. Къараб-къара-

гъынчы ауур болуб къалгъан санларын биягъы агъач орундукъгъа бошлаб, кёзлерин къысды. Не зат эсе да алкъын белгили болмагъан бир сезим, джюрекге кириб, тынчылыкъны алды...

Итлени юргенлери эмда киши ангыламагъан тилде сёлешинген ауазла бир-бирине къатышыб, адамланы замансыз заманда аякъ юсюне салгъандыла. Немецле, талай юйге кириб, алада табылгъан эркишилени, тиширыуланы бир джерге джыйгъандыла. Къонакъ Аття да сюеледи алааны ичлеринде. Сары шинли къуу офицер, джыйылгъанланы хар бирини къатына барыб, барына да бирча соруу береди.

— Къайдадыла партизанла? Айтыгъыз. Алай тюл эсе, барыгъызны да къырлыкъбыз.

Таулула тынгылайдыла.

Сары шинли офицер, ачыуланнганын эрлай тохтатыб, ууакъ ышара, Къонакъ Аттяны къатына келди:

— Къарт, сен биле болурмуса? Башынгы джукъдан хапарынг болмагъанча нек булгъайса?

— Билмейме. Къарт болгъанма, киши къайгъылы да тюлме.

— Джашынг а къайдады? Аны къайда болгъанын да биле болмазмыса?

Джашы сагъынылгъанлай, сескекли болуб, офицерге джити къарады къарт. Алай а сары шинли адамны къарамындан джукъ танымады.

— Хапарым джокъду.

— Кече сени арбазынгдан чыкыгъан джашынг тюлю эди?

— Огъай.

— Джашынг болурму эди?

— Тутсагъыз, таныр эдигиз.

— Туталсакъ, сеннге келиб нек айланлыкъ болур эдик? Ёнге, къайдады джашынг?

Къартха соргъандан хайыр чыкъмазын ангылаб, офицер, джыйылгъанланы барына да бурулуб, темирчилей кычырды:

— Кёб джашасала, партизанла тамблагъа дери джашарыкъдыла. Къарт, сени джашынг да боллукъду тамбла аланы ичлеринде. Бюгюн огъунакъ къагъыб къоярыкъ эдим сени, алай тамбла джашынгы асмакъгъа асакъ, сенге ол ауурлукъ да джетерикди.

Джыйылгъанла энди офицер айтырын айтыб бошады деб тургъанлайларына, ол дагъыда къартха джууукъдан джууукъ кирди.

— Эртденбладан башлаб согъуучу сыбызгъынг нек тынгылайды бюгюн?

— Сокъ дей эсегиз, согъайым,— деб къарт чепкенини джан хурджунундан сыбызгъыны чыгъарды.

— Огъай. Бюгюн юйюнге къайт, анда согъарса. Тамбла сыбызгъынгы тауушу чыгъарыкъ болмаз,— деб офицер хыны тюрсюн алды.

Эртден. Тамаданы буйругъу бла тутмакълапы къайры эсе да алыб кетдиле. Ингирге дери элде чыртда таууш эшитилмей турду.

Сыбызгъыны тауушун эшитмей тургъаныбыз себебли, ингирде, къайгъылы болуб, биз Къонакъ Аття олтуруучу джерге бардыкъ.

Сыбызгъыны тобукъларына салыб, андан эки къолун алмагъанлай, кёзлерин таудан тюшген шоркъа суугъа джибериб олтурады къарт. Бизни кёргенлей, орнундан кымылдай, салкъын ауаз бла айтды къарт:

— Арыгъанма, джашларым. Сиз да, мен да солуюкъ.. Тамбла ишибиз кёбдю.

Къарт, экинчи джукъ айтмай, дженгил къобуб, тири атай, юйюне кетди.

Итле улугъандан, юргенден башха таууш эшитилмеген-

лей, кече озду. Кюнорта джууукълашхан сагъатда тауну башына къонуб тургъан булутла, энишге салына келиб, ауур тамчыларын джерге ашырыб башладыла. Джангурну биргесине элге джангы хапар да келди.

Хоншу элде немецле къалмагъандыла. Алагъа партизанла чабхандыла. Хапар джетерни аллы бла уа немецле, сауутланыб, элге джайылгъан эдиле.

Къонакъ Аття элни къыйыры таба тебреди. Суу тамырларын ашаб аудургъан терекни къатына барыб, адам эслемезча джерге олтурду. Элде шкок атылгъан тауушла эшитиб, олсагъатлай тохтадыла. Къонакъ Аття, болумгъа кенгден къарай туруб, сууну бирси джагъасына ётюб, ташха олтурду. Къарт сыбызгъыны эринлерине джетдире башлагъанлай, къулагъына хыны тауушла келдиле. Немецле элден талай адамны чыгъарыб, Чирик аууш таба сюрюб бара эдиле. Ала элни къыйырына джетерге, сыбызгъы согъулду. Алхазгъа этилген кююню макъамы элни артыкъ да бек мугур эте эди.

Олсагъатлай сары шинли офицер, адамланы Чирик аууш таба сюрюб баргъанлагъа къысха буйрукъ бериб, сыбызгъы таууш эшитилген джер таба абын-сюрюн этиб тебреди.

...Къарт эмен терекни къатына келиб, олтура башлагъанлай, сыбызгъыны таралгъан тауушун эшитиб, Къаратенглерине терк буйрукъ берди. Сермешуу дженгил башланыб, дженгил тохтады. Партизанла джаралылары къайгъыларын эте тургъан кёзюуде Къара бла Мусса сыбызгъы таууш эшитилген джер таба ашыкъдыла.

Алай а элни бирси къыйырында гёрох атылгъан таууш бла сыбызгъыны тохтагъаны бирден болдула.

Аллында эки таулуну, арлакъда, аланы ызларындан келе тургъан партизанланы джангы эслеген офицер гёрохуна узалыр къайгъылы болмай, сир къатды. Шкок атылмады. Сёз айтылмады. Сыбызгъыны согъуучу къартха ушагъан джашха джити къараб туруб, ызына терк бурул-

Немецли, эки тилин бир-бирине къатышдыра, къазча базыкъ ауазын бошлады:

— Сен устазмыса?

— Хо.

— Бюгюн оберстни туугъан кюнюдю.

Владимир Павлович тынгылады. Қъарамын аланы башлары бла таулагъа джиберди.

— Эшитмеймисе? Бюгюн оберстни кюню туугъанды. Сен гокка хансла келтирирге керексе!

Немецни не зат излегенни толу ангылады устаз. Алай а, джууаб бермей, эринлери, хиликке этгенча, ууакъ ышарыуда тохтадыла.

— Кеч этме. Тамам джетиге гокка хансла столну джасаргъа керекдиле. Оберст кечикгенни кечмейди. Ангыла-дынмы? Тамам джети сагъатха. Алай болмаса... — немец, гёрохун къол аязы бла къагъыб, дагъыда къошду: — Бу бек иги затды. Айтылгъанны толтурмасанг, бу затны кюнчюн сынатырыкъма.

Орта бойлу, кём-кём кёзлю устаз эртде келгенди бу тау элге. Джарашханды, джаратханды элни. Тенглерни кёб, джууугъу уа — джокъ. Джангыз кеси джашайды юйде. Элчиле Балотъка дейдиле анга. Аны юйдегиси болгъанын, къалгъанын киши да билмейди. Ол затны юсюнден сёз къозгъалгъанлай, бир ишни чурум этиб, джанлаб кетпученди Балотъка.

Анга кёбле сейирсингенлей турадыла. Дерслени бериб бошаса да, сабийле андан айырылыргъа суймейдиле. Аны бла бирге гокка хансла ёсдюредиле. Сабийленн да, гокка хансланы да бек сюеди Балотъка.

Кесини да бир кесек джерчиги бар эди къачан эсе да Қъобанны сууу эки бёлюнюб, аланы арасында ачылгъан айрымканчыкъда. Джыл сайын элчиле гардош салсала. Балотъка да тёртгюл джерчигинде кюрешиучен эди. Устаз джерге къаллай эсе да бир тюрлю урлукъланы атыб кю-

решгенин кёрселе, бир кѡаумла: «Не зат салады экен бу?» — деб сейирсиниучен эдиле. Артда уа белгили болгъан эди. Хар кимни да гардошу ёсюб, баш кѡусуб тебренген заманда айрымканны туура кѡыйырында, сууну тыйыб тургъан бурууну ауузунда, тёртгюл джерчик ариу джасалгъан кюйюзге ушаб, джанкѡылыч тюрсюнге кире эди. Тюрлю-тюрлю гокка хансла сабий бетлеча джашнай эдиле.

«Ариулукуну сюе эсе, суратла сатыб алса уа... Гокка хансладан не хайыр барды?» — деб сейирсингенле да бола эдиле элде. Алай а Балотькагъа тюбеселе, кёлю кѡалыр деб кѡоркѡа болур эдиле, джукъ сагъышыргъа базмай эдиле.

Быйыл джаз артыкъсыз да ариу кёрюнеди айрымканчыкъ: тюрлю-тюрлю байракълача, ары-бери чайкъаладыла гюлле. Тютюнсюз джаннган отха ушагъан георгинле, келинлеча, энишге ийилиб, мальва бла гладиолусну гокка хансчыкълары бла ушакъ этедиле. Бири бирлерин суююмлю ийнакълайдыла тау джерлени кѡачхачлары.

Бу сейирликни кёрген адам дженгил кетиб кѡалалмайды былайдан. Бу кёзюуде устаз да кёб сюелиученди, бу ариулукудан кёзлерин айыралмай. «Катя да сюе эди сизни, — деб кеси аллына шыбырдайды ол, — сиз генезирлеге деб ёсдурген болурма гоккаланы, хо бир да...»

Балотька, резин чурукъланы кийиб, эшик аллына чыкъды. Исслик солуу алыргъа кѡоймайды. Джауарны аллы бла болуучанды былай. Бир кесекни да сюелиб, Балотька, тауну башына кѡара булутланы ёрлеб келгенлерин кёрюб, кеси аллына: «Джауарыкъды», — деб, ашыгъыш айрымканчыкъ таба тебреди. Ёхтем толкъунларын алгъынча ашыкъдырыб сюреди Кѡобан. Не эсе да толкъунла бюгюн гюрюлдейдиле, бушууларын адамлагъа, кѡанатлылагъа да сездирирге кюрешедиле. Устаз айрым-

канны башындан энишге къарады. Алгъынча чагъады баш къусуб гардош, джашнайды гокка хансладан джасалгъан кюйюзчюк.

«Джети сагъатха... Гокка хансла, ёлюклени санын кёб этгени ючюн... Гокка хансла... Алаймы келеди кёлюнге!.. Хо, сени джанынг ючюн!..»

Балотъка немцаланы иги кесек табаларыкъ болур эди, бир джанындан: «Джарыкъ гюллеринг энди къарангы болубму турадыла?» — деген таууш эшитилмесе. Узакъ болмай къатында таякъгъа таяныб келе тургъан сакъат Ахматны кёрдю. Балотъка, аны таба атлаб, къол тута, айтды:

— Болгъандыла... Бюгюн ол мурдарны туугъан кюнюдо. Гокка хансла келтир деб кысхандыла.

— Да, не муратынг барды?

— Ким биледи, — деб тынгылады Балотъка.

— Балотъка, тенгим, устазлыкъдан мени да айыргъандыла, сеннге да джетеди аланы таякълары.

— Кёб турмай мени джокъларгъа болурла. Кёрюмме сен да былайда, Ахмат. Унутмазса, джарыкъ кюнлеге тюбесенг...

— Тюбесем, ашхы, — деб, Ахмат тирмен таба кетди.

Кюн батаргъа кёб къалмай, Балотъка гокка хансланы эм ариуларындан талайны юзюб суугъа атды. Аланы ызларындан мыдах къараб ахсынды. Аны бла чыдаб къалмады.

Буруууу къатына келиб, къанганы сермеб алгъанлай, суу толкъунла гокка ханслагъа ашыкъдыла. Ташайтдыла. Устаз да тентиреди, тентиреди. Джыгъылгъан а этмеди. Тамырлары бла юзюлген гокка хансла барадыла суу толкъунланы кызартыб. «Адам къан тюл, гокка хансла кызартсынла суу бетлени!» — деб ачыулу кычырды устаз. Олсагъатлай автомат чыкъырдагъан таууш келди. Балотъка сагъатына кёз джетдиргени бла къан чартлады.

гинден тутуб, кесин кукаландыра къарайды, къолун сылайды. Асыры ачыудан джукъ айталмайды Чопалакъ. Бютеу къарыуун салыб тебереди Фатиманы. Алай а юсю нюрджана тургъан тиширыу, къымылдамай, теппе-тенг, бирча алты тишлерин кёргозе, арну ышарады...

— Уян, юйюнге ёлю кирлик. Санларынг бютеу уюгъандыла, — деб джукълаб тургъан тиширыуну юсюне сюелгенди Мекер.

Эрини не ючюн чамланганын, тюртгенин билмей, терен солуй, джыйрыкъ мангылайындан тер тамчыланы дженги бла сюрте, кёзлерин ачады Чопалакъ.

— Басдырыкъланган этдим, къалай эсе да. Тюшюмде да къоймай башлагъанды ол тумаланныкъ.

Чопалакъ, эс джыйыб, тюшюн айтады эрине.

Арт кёзюуде, алайсыз да не этерге билмей, кеси аллына ачыулана, аны да кишиге билдирмезге кюреше тургъан Мекер керти чамланады.

— Оллахый-лязим, ол чочханы ёмюрде тиширыу къатына бармазча этерме.

— Не да этге эдинг да, ол бедербетден бир айыргъа эдинг, — деб эрини аузуна чабды Чопалакъ.

— Ашыкъма. Кёрюрбюз...

Мекерни ышарыб хазна киши кёрген болмаз. Алты кърнашны эм тамадасы болуб, джангыз кеси сау къалгъанды. Эки джаягъы бла кёз тюбледен башланган терен джыйрыкъчыкъланы сакъал тюбюне дерп джетдиргендиле ачы ёлюмле. Энди джангыз джачыны насыбын кёрюргеди мураты. Ол а эринден айырылган Фатимагъа тагъылгъанды да къалгъанды. Фатима бла Хамит а бирбирине бекден бек джагъыла баргъан болмаса, айырылмайдыла. Хамитни да окъургъа кетер заманы дженгил джетерге унамайды.

Ингир ала Мекерни юйдегиси джыйылды. Сёзню къалай башларгъа билмей:

— Айланганны кьой. Джат да джукъла, кесинг да эртден бла кетерге хазырлап, — деди Мекер.

— Эртдеди алкъын, атам.

— Сёзню кьой. Барыб, бир-эки кюн солусанг, дерсле башланлыкдыла.

— Юйде солуб барайым. Алкъын тенгле джыйылмагъандыла.

— Джуабны кьой да, хазыр бол.

Сёзню теренге кетерин ангылаб, башха юйге кирди Хамит. Бир кесекден анасыны ауазын эшитди:

— Энди бу къайтхынчы, ол бетсиз да бир кесек сууур эди.

— Қъайдам... Ким биледи аланы.

Бирси юйде ушакъ иги кесекге созулду. Фатима бла ингирде тюбешгенин, бир-бирин ийнакълагъанларын эсге тюшуре, ушакъгъа да къулакъ иймей, дженгил къалкъыды Хамит.

Эртден. Атасыны буруш халисин биле эди да, Хамит, бир затны унутханча, мурукку эте, джолгъа хазырлана тебреди.

Хамит, Фатимагъа тюберге дыгалас эте туруб, атасы бла анасы аны джолгъа хазырлар къайгъыгъа киргенлей, ташатын Қъобан суу таба кетди. Кёксюдюм толкъунла тегерегин джалай тургъан мазаллы ташны юсюне олтуруб, джарыкъ ышара, сакълай эди Фатима.

— Ма, энтда окъургъа тебретим. Энди къачан тюбешширикбиз, къайдам, — деб, заманы аз болгъанын эсге ала, башлады Хамит.

— Юйде не айтадыла?

— Кесинг билесе.

— Нек ашыкъдынг, кетер болджалынг да джетмегенлей?

— Атам кьоймайды... Тюбешгенибизни огъурамайдыла. Ашыгъама, Фатима. Қъайтырыкъма. Сакъларыкъмыса?

- Хо. Джазарса да?
- Мен унутмам.
- Мен да...

Бек кыйышлашыб, мыдах айырылдыла ала. Кетдиле экиси эки джары, алда не сакълагъаныны сагъышын эте. Джашларын кѳргенлей да, ангыладыла аны къайдан келгенин атасы бла анасы, алай а джукъ айтмадыла. Арбаздан ары бармадыла ашыра да. Юйлеринде терезеледен къараб тургъан Фатиманы эслеб, бир-биринден дженгил айырылгъанларына кыйнала, джолгъа чыкъды Хамит...

Арт кѳзюуде тюрлю-тюрлю хапарланы эшитиб, ийна-ныргъа суймей тургъан эллиле бал чибинлеча къозгъалдыла. Той-оюн тохтады элде. Танг аласы бла малланы сюрюуге кыстаучу адамла ол ишлерин «унутдула». Бетлени мыдахлыкъ эмда бушуу мугурландырды. Бетледен кетген ышарыула къачан къайтыб, тюрсюлени къачан джарытырын киши да билмейди. Сют уюгъанча, рахат тургъан элни джангыз бир сѳз къозгъады: «Къазауат...» Кѳк кюкюрегенча эшитилди элден элге, тийреден тийреге ол ачы сѳз. Сауут тутаргъа къарыуу болгъанланы барын да чакъырды ол.

— Эртденбла кетеме. Къуру бюгечеге эркинлигим барды, — деди Хамит, юйге киргенлей.

Мекер бла Чопалакъ джыламадыла. Аланы джюреклерин ол кюннге дерн кѳрген бушуулары къатдыргъан болур эди.

Ингир къараб-къарагъынчы къаралды. Элде терезелеуа тангига дерн джукъланмадыла. Кечени кече узуну тохтамайдыла сагъышла. Къазауатха хазырланыб башлады эл. Хамит бла Фатима да, бир-бири бла саукъаллашыб айырылсала да, не эсе да бир-бирлеринне таралыуну тохтатмадыла. Экиси эки юйде кечени джукъусуз ашырдыла.

...Эртден айырды аталаны, аналаны балаладан. Ауур сезим къартланы джюреклерин мутхуз эте келиб, джа-

нгыдан кёллендиле. Тюзлюкню хорларына ышаныб, алгыш эмда тилек тилей, джолгъа ашырдыла джашланы.

Бир-бирлерине кенгден къарамларын джибере, экиге бёлюннген сууча, айырылдыла Хамит бла Фатима да. Ашхы уланларын сермешниуге ашырыб, эл салкын тюрсю алды.

* * *

Къайгъы бла сагъыш кёб болса, заман да дженгил озады. Бу кёксюлдюм ингирни ариулугъун сезмей, кеси джангыз терезеден къараб олтурады Фатима юйде. Хамит кетгенли кёб заман озгъанча кёрюнеди анга. Башха мадары болмай, ийнар джарашдырады ол Хамитге. Алай бла кече ортагъа дерн туруб, иги сёзле табханына джюреги кёлтюрюлюб, тамбласында бети джарырыкъды аны. Ишге барса, Хамитни сыфаты анга къарыу берликди. Ийнарны къызлагъа джырлаб, аланы да кёллерин джазарыкъды, ишге учундурлукъду. Бюгюн а, айтханыбызча, сагъышлыды ол. От джагъада кеси джангыз олтуруб, кеси аллына бир затланы шыбырдаб кюрешеди.

* * *

Арбазда гитче къызчыкъла ойнайдыла. Сал агъачны кёлтюрюб келедиле къартла. Киши тыхсымайды, джыламайды. Бары да башларын энишге ийиб, кёлекке сыфат алгъандыла. Барадыла джорукъсуз саф къураб. Фатима, атасын басдырыргъа алыб кетгенлеринде, анасын къучакълаб ашхы джылады. Атасыны къалай ёлгенин киши да билмейди. Чегетде ёлюб тургъанлай табхандыла. Къыйынлыкъ джангыз келмейди дейдиле, аны ызы бла, кёб да турмай, анасы да ауушду Фатиманы. Адамла кёл эт-

диле. Алай а, эки джеринден кырккылыган джюреги со-
рушмады. Кюйдю, бишди, андан хайыр чыкмазын таны-
ганында, джашауга кыайтды. Атасыны эгечини кюлуна
кечдю, юзюлген джалганды. Энди уа... Орамда хыны ау-
азла эшитиледиле.

— Мекерни джашы бла айланганды.

— Тюрсюнюнден да керюнюб турады аны уялмазлы-
гы.

— А кыыз, кярны барды, дейдиле.

— Оу, мен джарлы, ёмюрде элде джюрюмеген затны
кыалай айтаса? Кимденди?

— Хамитденди, дейдиле.

— Гыбышы табса уа?

— Ауузунга сыйындырыб, алай кыалай айтдынг?

Кызтюйме бла Аккылиманы аяккы тауушлары, сёзлери
да тохтады. Аланы ушаккылары Фатиманы джюрегини энт-
да бир джара салды

* * *

Кышыны суууккы ийнелерини кюн таяккыла эритгендиле.
Кюнлени джылынгандылары бла бирге, Фатиманы джюре-
ги да басыла тебреди. Саггышы уа кыурумайды. Ишден
бош саггытын ала бла кечиндиреди джангыз. Бююн да
аллай кюнлерини бири эди. Юйреб келген саггышланы
эшикни ачылганы бёлдю.

— Энди былай этибми турлукса, уялмагган? Адам
айтханнга кыулаккы салсанг, бу кюннге джетерик тюл
эдинг. Хайда, кыурал энди, кетерге керекбиз.

Ариуджанны кесинден эсе сёзлери алгга кирдиле юйге.
Тили от чаккыганлыккыгга, джюреги халалды аны. Атасы-
ны тамада эгечини эслеб, Фатима секириб ёрге кыобду.

— Оггай, бир джары да кымылдарыккы тюлме...

— Кечеми кюнюмю да сени кыайггынг бла ашырама,

кызычыкь. Энди кьоярыкь тюлме. Кетерге керекди. Ауур-са. Соргъанига атасы кьазауатдады дербиз да кьоярбыз, хайда, кьурал...

Ушакь иги кесекни созулду. Оноу этилди. Фатима кечесин джукьусуз ашырды. Хамитден келген письмола анга сёз нёгер болдула. Эртденбла уа экиси да башха элге атландыла.

* * *

Санлары орундукьгъа чюйле бла бегитилгенча, чыртда кымылдамай джатады Фатима. Къарыусузлукь болмаса, ауругъаны джокьду. Санла да, джюрек да кьуру шошлукьну, тынчлыкьны излейдиле.

Танг аласы. Терезени кыш джасагъанды. Сабий кычырыкь... Къалкыб тургъан Ариуджан, сескекли болуб, ёрге къобду. Эмен джаркъала юнню кызыдырыр ючюн къалмайдыла. Ариуджан, терезени къатына барыб, эртден кюсеген затын джухтанча, татлы тил бла арну сёлешди.

— Кечени кече узуну терезеге кыш суукь оюула салыб кюрешсе да, кюнню тылпыуу джетгенлей, къараб-къарагъынчы эриб къалады. Бюгюн бек огъурлу кюн тиерикди. Сени да джюрегинг басыллыкь болур. Быллай бир бузлаб турма да, дуниягъа да бир къара.

Фатиманы кёлун джазаргъа дыгалас эте, Ариуджан сёлешгенин тохтатмайды.

— Атасына ушайды. Кёремисе, уллу кёзлери, ингичге къашлары, джукъа эриплери. Кесине да Хамит атайыкь да кьояйыкь.

— Хамит, джаным, не дейсе? Ачмы болгъанса? Ма, ёлтюрюб кьояса, бир эмчек сал... — Ариуджан, менден уяла болур эмчек салыргъа деген акъылда, эшикге чы-

гъыб кетди. Чыммакъ ёшюннге бурунчугъуну джартысын батдырыб, мушулдай, сабийчик джылагъанын тохтатды..

Башха элде бир кесек джашаб, андан ары чыдааялмай, ючюсю да элге къайтдыла...

* * *

Къазауатны ал кюнюнде огъунакъ, бир билегини да анда къоюб, къайтханды Умар. Арт кёзюуге дери сансыз этиб тургъанына уялгъанча этиб, эшикге чыкъмай туруучан эди ол. Алай а хапар сорургъа келгенлени кёблюгю кесни сакъатлыгъын унутдурду. Хапар хама да бирча соруу бла башланады.

— А джаш, къазауат бошаллыкъмыды?

Къачан да сабырлыгъы бла кёзге илиниучю джашны къазауат бираз дженгил этгенди. Бир-бирде къараб-къарагъынчы ачууланыб тебрейди.

— Къазауат бошаллыкъмыды деген соруу тюз тюлдю. Бошалмагъан къазауат болмайды. Бу да бошаллыкъды. Мен ышанама, биз хорларыкъбыз. Алай а рахатлыкъда къаллай бир турурбуз? Къайдам... — Кёбюсюне джууабы былай бла бошалады аны.

Элде уллу, гитче да аны хапарына тынгылаучанды. Къарнашларындан, аталарындан, эрлеринден хапар эшитирге суйгенле уа кёбдюле. Джыйылгъанладан кенгирекде сюелиб, арт кёзюуде Фатима да тынгылаучанды. Ачы сёзлени тохтамагъанлары аны кенгде тутады. Хамитден бир тюз хапар эшитсе, келмей огъуна къаллыкъ эди. Ол юйге къайтхынчы уа, сабийчик бла булджунады Ариуджан.

Ол кюн не эсе да Умар биягъы ныгъышны ортасына олтурмады. Юйден да чыкъмады. Сакълай-сакълай туруб, чачыла башладыла джыйылгъанла. Адам бла кёлеккесича, бир-бирлеринден айырылмаучу сёзчю къатынла Къоз-

түйме бла Акълима кетерни аллы бла Фатима таба къарадыла. Умардан бюгюн хапар эшитмегенине ачыуланганча, чыкъды ауuzu Къозтүймени:

— Ий, бу уялмагъан, гыбышысын къайда эсе да къоюб, былайгъа нек келеди?

— Бедербетде уят-хаят къалмагъанды.

— Меники болса, аны бир бутун басыб, бир бутун айырыр эдим, къахмени...

— Сеники тюлдю. Насыбды сабийинг болмагъаны да... Къозтүйме, тенгини сёзлерин джаратмай, хыны къараб, кери атлаб башлады.

Ушакъны джарты-къурту эшитиб, дженгил огъуна кетер къайгылы болду Фатима. Бир-эки атлам да этгинчи, Къозтүйме энгда ауазын бошлады.

— Теренден хапар эшитсем деб келе болур, насыбы алай болсун...

— Хариб Теренни унутуб да бошагъанды.

— Джашамайма аны бла деб айырыла эди да, бетсиз, энди аллай джашны ёлюб да табмаз.

— А къыз, Терен кеси къойгъанды аны.

Фатима кеслерини арбазгъа тюгел джетгинчи, Чопа-лакъны сарнагъан тауушу эшитилди. Джюреги чанчыб, юйге ашыгыш кирди...

Кёб турмай, Мекерлени арбаз адамдан толду.

Къайгы сёз берирге джыйылгъанла кёбдюле. Ариуджан да, аладан къайтыб келиб, Фатимагъа ариу сёлешди:

— Бар, бир кёрюнюб къайт, джаным. Былай этиб турма, айыбды.

— Огъай. Бараллыкъ тюлме,— деб, бир кесекни да тынгылаб, джангыдан башлады: — Ариуджан, сенден сора адамым къалмады. Айыб этме, тилерим барды. Джашчыкъгъа кесинг къарасанг...

— Къарарма. Сен а?..

- Кетерик эдим.
- Къайры?
- Сау эсе, туберме, ёлген эсе, джаудан дерт алыб къайтырма.

* * *

Эртденбласында огъунакъ, тилек къагъыт джазыб, эркинлик алгъанында, джолгъа къуралды Фатима.

Талай кюнден Волга сууну джагъасына келиб тюшдю ол. Талай заманны, хар тубегенине Хамитни тукъумун айта, тюз джууаб алалмай айланды Фатима. Болмагъанында, санитар тиширыулагъа къошулуб, джаралылары байлаб башлады ол.

Ингир ала санитар къыз Катя бла Фатима дарманланы, байлаулары хазырлаб, олтуруб, бир-биринден хапар сора тургъанлай, тоб асыры джууукъда атылгъандан, джер къалтырады. Бир кесекден экиси да эм ауур джаралылары байлаб тебретиле. Аланы бир къауумун госпитальгъа элтирге керек болду. Джаралылары чаналагъа джюклеб, суу джагъагъа джетди талай тиширыу. Олсаятлай джыллыгъы келген, акъ чачлы, акъ халатлы тиширыу чыгъыб, Катя бла Фатимагъа бурулду:

— Госпитальгъа. Анда керек боллукъсуз, — деб буйрукъ берди.

Мычымай экиси да тебретиле.

— Катя, не этерикбиз анда?

— Кимге дарман берликбиз, кимине — суу...

— Мен алкъын дарман бере билмейме.

— Къоркъма, къараб-къарагъынчы юренирсе.

— Къайдам...

— Къазауат дженгил юретеди.

Экиси да ушакъ эте, госпитальгъа джетгенлей, бир таныш ауаз эшитилди.

— Фатима?!

Сейирсиниб, ызына бурулду Фатима. Арлакъда, джаралы билеги да хинкелге салыныб, бир аягына да чуркуну орпуна уюкъ кийилиб, Терен сюеле эди.

Не этерге, не айтыргъа да билмей, симсиреди Фатима. Кёб кере джюрегин кыйнагъанын да унутуб, тыйгылы ышара, алгъыннгы эри таба таукел атлады.

— Тобасто. Къайдан чыкъдынг?

— Сен а?.. Не болгъанды? Бетинг-къутунг да кетибди.

— Дуння башын кёлпоралмагъан джерге къайдан чыкъдынг?— деб, тынгылады Терен. Элинден-джеринден адам кёргенинемиди да, бети, кёзлери да бирден джарыдыла. — Хы, да джараларым да бардыла. Билегим сау боллукъ болур эди, аягъым кыйнайды ансы.

— Не болгъанды?

— Да, къазауатда не боллукъду? Окъ телиди. Адам айырмайды

— Не эте тураса? Ауур асхагъанча кёрюнесе.

— Кёргенингча. Кесинг а? Элдегиле не эте турадыла? Сау-эсен болурла?

Бир-бирине сорууланы бере, къарамларын тюрсюнлеге джибере да, аякъ тублеге кёчюре, хапарлы болдула экиси да.

— Нек келдинг? Бу джаханимге къайдан табылдынг?— деб Терен дженгил-дженгил сорду. Алай а бир кесекден, элден келген письмону эсине гюшюрюб, сокъранды.

Джолгъа не ючюн чыкъгъаны сорулгъанында, Фатима, не джууаб этерге да билмей, баш энишге къарады.

— Уялма. Мен болушур зат бар эсе уа...

— Огъай. Болушлукъ кереклиси джокъду.

— Къазауатда не да болады... Бирге эдик. Кесим асырагъанма. Ёле тебрегенинде да, сени атынгы айтды...

Арт кѣзюуде ачы сѣзлени, хапарланы да эшите тургъан Фатима хазна тюрленмедн. Къуру туб эрни къалтырады, кѣзлери уа къургъакълай къалдыла.

— Къабыры къайдады?

— Сермешу сериуюн болса, барырбыз... Джашчыгъынг а не эте турады?

Хамитни тюрсюю джашчыкъда джашагъанын эсине тюшюрген Фатима энишге къарады:

— Кетейим, заманым джѣкъду...

— Фатима, мен терс эдим. Кѣб къыйнагъанма.

— Унут. Андан бери кѣб затны сынадым.

Фатиманы джити къарагъанын эслеб, сѣзюн бѣлдю Терен. Аууз айтмагъан джууабны кѣзледе таныды. Алай а умут юзмедн. Бир кесекни да тынгылаб, джууаб эшитмегинде, джангыдан башлады.

— Талай урушда хорлагъанбыз биз, — деб кѣкюрегинде джылтырагъан саугъалагъа ѣхтем къарамын джиберди. — Къазауат бошаллыкъ болур. Къачкы джел къалтыратхан балдыргъан къаурагъа ушагъанма. Сен да джангызса...

— Огъай, джангыз тюлме... Ёлгенин сыйын сакъларыкъма...

— Фатима, чакъырадыла. Дженгил, — деб кенгден къычырды Катя.

— Сау къал, ашыгъама.

— Къабырына барлыкъ эсенг, ашырма.

— Сау бол, табарма.

* * *

Кѣкню, джерни да бирден джаннганларын кѣрген тюнюнде къой, тюшюнде да къыйынды. Бюгюн а керти да алайды. Джаныб, джерге тюшген самолетладан чыккъан тютюн кѣкню басханды. Шахар а бютеулей да джана ту-

рады деб кьояргъа боллукъса. Тегерекни темир таууш кючлегенди.

Талай тенгин арасында Фатима бла Катя джаралылары байлайдыла. Къазауат батыр этгенди аланы. Энди кьоргъашын тауушха да хазна эс бёлмей, чибинни кьоруулагъанча, кьолларын силкиб кьоядыла.

Джаралылары байлай тургъан тенгленни кьатында тегерек бирден джанды, джер титиреди. Тюгел джыгъылгъынчы, туура аллында джанган отну эследи Фатима. Эс ташлады...

* * *

Госпитальда эс джыйды Фатима. Катяны не затха эсе да кьууаннганын кёзлеринде таныды.

— Не болгъанды меннге? Бетим бир бек ачыды. Кюзгюнг бармыды?

— Джаякъларынг бир кесек кюйгендиле. Аякъ юсюнге сюелирча болсанг, юйге кетериксе. Тамаданы оноуу алайды.

— Огъай. Не болсакъ да, бирге болурбуз.

— Буйрукъ барды. Энди сау кьалсакъ, къазауатдан сора тубербиз. Тохта... Унутуб турама. Эринг кёрюрге келгенди,—деб, Фатима джукъ да соргъунчу, Катя дженгил эшикни ачыб чыкъды. Олсагъатлай, ауур асхай, Терен кирди. Бир аягъында бнягъы уюгъу. Орундукъну кьатында шиндикге олтуруб, кёб сёлешди, хапар сорду. Кетерини аллы бла, ёрге кьобуб:

— Экибиз да къазауатны бошадыкъ дейме, — деди.

— Къазауат дженгил тохтарыкъ эсе, бошагъан да болурбуз.

— Фатима, меннге не айтаса? Хамит да мени тенгим эди. Бирге ёсгенбиз. Барыб кьабырын кёрейик. Элге кьайтырбыз да джашарбыз.

— Мен кѳргенме. Аякъ юсюме мишсем, эитда барлыкь-ма.

— Энди ахыр оноуунг къалайды?

— Къой мени. Озгъан джангурну киши да сюрмейди.

— Сора, сен озгъан джангурса? Не?..

— Қим биледи? Алай огъуна болур...

* * *

Танымагъан, билмеген элинде таукел атлай барады Фатима. Алаша, саламбаш ючюкле. Адам къол тиймегенлей, кеслери джерден чыгъыб къалгъанча кѳрюнедиле ала. Кенг тюзледе анда-мында джида терекле. Исси хауада аланы ийислери акъырын джайылады.

Ариуджандан хапар билирге дыгалас этиб, Фатима къартайгъан тиширыуу аллына чыкъды.

— Айыб этме, амма, сен бу элденмише?

— Хо, джаным. Узакъдан келгенча кѳрюнесе? Кимни излейсе?

— Ариуджанны... Атамы эгечин...

— Майна, ол юйде турады,—деб амма джыйрыкълы къолун бир юй таба узатды. — Сабийчиги ауруйду. Қъартла алыб кетгендиле, не этсинле ала да. Джангыздыла. Туудукъну къолундан тутуб айланадыла...

Ол сѳзлени эшитиб, магъаналарын да толу ангыламай, Фатима, аммагъа бурулуб:

— Сау бол, амма, — деди да тиширыу кѳргюзген юй таба ашыкъды.

Аскер кийимле аны юсюне арну джарашадыла. Кѳкюрегинде саугъа джылтырайды. Не заты да таб джарашхан тиширыуу эки джаягъы, нсен суу къуюлгъанча, къабырчакъланыбдыла. Ары-бери да бурулмай, ол тиширыу кѳргюзген юйге бурулду ол.

Босагъада сюелген Ариуджан, экили бола, аллыпа атлаб, Фатиманы къучакълады.

— Оу, мен джарлы, къайдан чыкъдың? Кесниге да не болгъанды?

Экиси да ушакъ этген заманда сорургъа уялыб тургъан Фатима мындан ары тѳзалмады.

— Джашчыкъ къайдады?

— Мен къаты аурудум. Ол кѳзюуде, келиб, чыртда къоймай, алыб кетгендиле. Бу арт кѳзюуледе не эсе да аманчыкъ болгъан эди кесниги да.

— Ким?

— Билмегенча нек этесе? Ким аллыкъ эди? Мекер бла Чопалакъ.

Къалай этерге да билмей, бѳлек заманны тынгылаб, Фатима Ариуджаннга бурулду:

— Къалай бердинг? Энди мен не этейим?

— Бар. Узакъ тюлдюле.

Фатима, экили бола туруб, арбазгъа чыкъды, Мекерлары таба бурулду. Олсагъатлай Чопалакъ, джашчыкъны да биргесине алыб, алларына чыгъыб къалды.

— Аня-а!..

Фатима джашчыкъны къойнуна къысды.

— Келин, кел юйге, кел, — деб Мекер къызарыб тургъан кѳзлерин сылады.

— Келин къазауатны дженгил бошалырындан хапар келтирди, — деб, Мекерни ызындан къарады Умар. — Алай а рахатлыкъ джуртну кѳб заманны тыпчайтырмы? Къайдам, — деб кеси соруууна джууаб берди биягъындай.

— «Къайдам, къайдам» де да тур. Бу сабийге къазауат кереклисин сеннге ким айтханды, — Мекер, Умаргъа чамлана, келинине бурулду:

— Кел, келин. Кел юйге...

Октябрны сууукъ кюнлери. Ууакъ джангур тохтаусуз себелейди. Энишгеракъда, суу джагъагъа джууукъ джерле кёгергенликге сыртла саргъалыб башлагъандыла. Нартюх чапракъланы шыбырдагъанлары эшитилген болмаса, тегерек шыкъыртсызды. Аяз джукълай башлагъан къачхы табигъатны уятханлай турады.

Къазауат бир заманда да болмагъан къургъакълыкъны биргесине алыб келгенге ушайды.

Къарт кюн сайын бизни, сабийлени, тегерегине джыйыб, хапар айта туруб, джыламсырагъан кёзлери бла тегерекге къарай:

— «Аллах чамланды. Буду ахырзаман дегенлери», — деб къоркъута эди бизни.

Махмутха ненча джыл болгъанын, биз огъай, кеси да билмейди. Сакъалыны, узун мыйыкъларыны, башыны хар тюгюне кююш бояу къачан сингеннин да унутханды. Элчи сабийле анга Акъ Акка дейбиз. Тюз атын хазна киши билмейди аны.

Джел кючлю ургъан кёзюуде Акъ Акка, узун, арыкъ къолларын ёрге кёлтюрюб, бир затланы шыбырдаучанды. Таулада тоб атылгъан тауушла эшитилген сайын этеди алай.

«Аллах чамланды,— деб мутхуз терезеден тауушла келген джанына къарайды. — Кёб къалмагъанды сизге, къан ичген пашистле...»

Джыламсырагъан кёзлерин сылай, Акка орунга чёкдю. Хар заманда да тынчылыкълы тюл эди Акъ Акка. Тюненеден бери уа артыкъсыз да бек тюрленгенди. Партизанланы къырыргъа деб тюнене немца отряд джолгъа чыкыгъанды. Къайтмагъанды энтда. Олду Акъ Акканы джукъусуз, тынчылыкъсыз да этген.

Чыртда тѣзалмазлыгыи билиб, эски кюбюрню ачыб, булджунургъа излейди. Алай а Исмаил кетмейди эсинден: къазауатны аллындаи бери партизанлыкъ этиб айланады джашы.

Махмут (Акъ Акканы керти аты алай эди), кюбюрде джюрегине багъалы затлагъа шош къарай келиб, кюмош къынлы къаманы чыгъарды.

«Къалай унутханма сени,— деди къарт кеси аллына.— Джатаса энди кюбюр тубюнде. Куллукукъ этиучю заманынг да бар эди...— Къарт, юйде кеси джангыз къалгъанлы, нѣгерсиз ушакъны тохтатмайды.— Исмаил да алыргъа унутуб къойгъан болур... Огъесе мени затымы алыргъа тартынган болурму?»

Сылайды къуу бармакълары бла, къарамы бла къаманы юсюндеги мутхуз болгъан харифлени, сылайды.

«Хамаи да джюрютюучен эдим сени. Тенг эдик биз ол сагъатда бир-бирибизге, — деди Акъ Акка, — энди хорлагъанды мени къартлыкъ, кетгенди санладан кюч... Бизни юйюрге къуру Исмаил къалгъанды сени джюрюталлыкъ»...

Эшик аллында тауушха сескеклениб, ѳрге къобду къарт. Тюнене кетген отрядны бир бѣлеги элге кирди. Джабыкъ машинаны ичинде кимле болгъанларын да билгинчи, Акъ Акканы джюреги табсыз урду.

Джерге акъырын джайылыучу намазлыкъ бу джол бюклениб тюшдю. Намаз эте тургъанлай, къартны кѣзле-ри къабыргъада суратха джетиб тохтадыла.

«Джолунг тюзлюкден кери болмасын, джашым,— деди ол.— Тилегим кюрешинге себеб болсун...»

Тешинмегенлей, асыры сылыт болгъандан, оруннга таяныб, къалкъыды Акъ Акка.

...Терек джанлада партизанла бауурланыбдыла. Алагъа джууукълашыб барады джау. Сауутладан чыкъгъан джилтинле бекдең бек джылтырайдыла. Адамла джыгъыладыла. Исмаил силкиниб ѳрге къобады... Атады джаула таба къол гранатланы. Ачы таууш...

Джел сызгырады, терек орталагъа кесин урады, чап-ракъланы джукълады. Джел тохтаса, джашау да тохтагъанча боллукъду. Джашау ючюн а алкъын кѣб кюреш барлыкъды...

Ма, бир талай адам. Нек келедиле ала Махмутну юй-чюгю таба? Нек къарайдыла хыны? Алай табсыз нек къычырады Джернес а?!

— Къайдады джашынг?

— Чегетде.

— Не этеди, кимни джаназысын баджарады? Айт, ит-деп туугъап, айт! Сени джылауунгу эте болурму?

«Нек чыкъмайды мени тауушум!» — деб келди къартны кѣлюне. Биягъы хыны ауаз а тохтамайды:

— Нек тынгылайса? Неге къымылдатаса мыйыгъынгы? Айт!

Джернесни джаягъына ургъанын кѣлтюралмай, кючлю сермегени бла, Акъ Акка илгениб уянды. Джангур тамчыланы терезеге тийген тауушлары эшитиледи. «Тобаста, кѣкде да хазна булут кѣрюнмегенлей, къайдан джауады?» — деб сагъышланды къарт. Кючлю болгъанды джел да. Дженгил огъуна ёрге къобуб, биягъы терезеден орамгъа къарады.

Къарт, биягъы намазлыкъгъа чѣгюб, биягъы суратха къарамын джибереди, алай а... Биринчи кере, ахыр кере бузду къарт намазын. Намазлыкъны да, этиучюсюча, къабыргъагъа такъмагъанлай чыкъды эшик аллына.

...Сууну джар джагъасы. Сюеледиле немца солдатла. Джар башында, къоллары артына байланыб, джашы да сюеледи... Сюеледи мийик таулагъа, суйген тауларына, туугъан тауларына ёхтем къарай. Къарай туруб, кѣрдю атасын... Акъ Акка да кѣрдю аны. Джюрек табсыз урду. Титиредиле къарт санла. Шкокла бирден атылдыла. Къартны кѣзлери экили кѣрдюле джашауну, джагъаны...

Дженгил кирди юйге къарт. Алды да къаманы чепкен тубюне джашырды эшик аллына... Майна, биягъы солдат-

не тынгылай, дженгил-дженгил залны теренине къарайды. Кём-кём кёзлери арлакьда сюелген таулуда мычыдыла. Таулу да, къарамны эслеб, бир кьолу бла кенг мангылайын сылай, бу адамны къайда кёргенме мен деб, сагъышланды.

Таулуну сол кьолу, салыныб тургъан болмаса, кымыл-дамайды. Уллу, кьош къашларыны тубюнде къаб-къара кёзлери тынгысыз болгъандыла.

— Кимни кёрдюнг?— дейди токь нёгери.

— Кёрдюм... Къайда эсе да тубеген болурма дейме...

— Мухаммат подполковникни сол джаягъында терен таб-ха къарайды.

— Кимди?

— Къайдам... алкын...

Къонгурау таууш джыйылгъанлашы чакъырады.

Бир кесекден талай адам узун столну джанына чёгедиле. Подполковник акъырын, залда кимши эсе да излегенча, къарайды...

— Мухаммат! — токь нёгери аны къабыргъасындан тюртеди.

— Не-е? — Мухаммат бир кьолу бла харс уругъа кю-решеди, кёзлери уа подполковникни бетинде табындан айырылмайдыла.

— Мухаммат! — биягъы нёгери хыны къарайды.— Не болгъанды сеннге?

Шош залда таууш эшитилди.

— Бармыды былайда аллай джолдаш?

— Мухаммат, ауругъанынгмы барды?

— Не? Огъай...

— Да, хадаус, председатель сени чакъырады,— токь нёгери башына сейир оюмла келгенча къарайды тенгине.— Орден алыргъа сюймей эсенг, тур да, билдир.

Мухаммат трибуна таба дженгил тебреди. Олтургъан-ла, трибунадагъыла да таулугъа, аны таба баргъан подполковникге сейирсиниб къарайдыла.

...Къач. Арт кёзюуде элде хазна кымылдагъан джан

кёрюнемейди. Къазауат адамланы, ашарыкъны, джарыкъ джашауну, кюлкюню-оюнну дыккы этгенди. Элде къалгъан къартла орамлада хазна кёрюнемейдиле, сабийле уа кече сайын «къазауат» оюн ойнайдыла.

Военкомну аллында сюелген ючеулен иги къызарышыб башлагъандыла.

— Биз этерикни тиширыула, сабийле да баджараллыкъдыла. Джибер бизни. Джибермесенг да, кесибиз кертикбиз.

— Тилемегиз, мен сизге тиширыу тюлме!..— иги огъуна ачууланды лейтенант.

— Сеннге да адам деб тургъанбыз, сабийге. Адам сёзю ангылай билмеген...— Мухаммат, асыры бек ачуулангандан, эшикни къаты уруб, чартлаб чыкъды.

Мухаммат, ачууланыб чыкъгъаны бла секириб атха миниб, юйге да къайтмагъанлай, таугъа айланды. Биягъы къойлагъа не эсе да эрши къараб, ташха чёкдю. Кёкюрекге сыйынмагъан бир зат тышына чыгъаргъа излегенча, Мухамматха тынчлыкъ бермей эди.

Бармакъларыны кеслери алларына къалтырагъанларын тыялмай, ёрге туруб, ары бла бери джюрюй тургъанлай, къулагъына ат чабхан таууш келди.

— Нек ашыгъаса? Не болгъанды?— деб кенгден огъуна къычырды Мухаммат, джашчыгъын кёрюб.

— Элде... элге немецле келгендиле!

— Не-е! Алай дегенинг неди?

— Уллу, сары шинлиле. Кёбдюле...

Мухамматны кёзлеринде джилтинле ойнадыла.

— Не этедиле?

— Юйлеге айланадыла, не эсе да излей болурла дейме. Бизге да келиб, эт, джау болгъаныбызны алыб кетдиле.

— Сен къойлагъа къарай тур, мен элге бир джетейим,— деб бир кесек мычыды да, дагъыда къошду: — Бар юйге, мен да дженгил...— деб ашырды джашын.

Махти сыртны ол бир джанына ташайгъанында, Мухаммат биягъы ташха олтурду. Къазауат... Энди не этерге, къалай джашаргъа керекди? Джаратылгъанлы къазауатдан мурдарлыкъ ишни ёмюрде да этген болмаз адам улу. Къолуна сауутну аман мурат бла алгъан сауутдан ёлюм табарын биле болмаз. Алай а...

Мухаммат, элге тебрегенлей, арлакъдагъы дуппурдан аууб келген биреуленни кёрдю. Мухаммат, аны ким болгъанын таныгъанында, аллына чабды.

— Сенмисе?.. Къайдан?.. Нек ашыгъышса?

— Артда... Немецлени къолларындан ычхыныб келеме. Энди ызымдан тюшген болурла дейме,— дейди военкоматдагъы лейтенант.— Саут болуб да джугъум джокъду.

— Менде барды... эки шкок, экишер атхан.

— Алада сауут уллуду, кеслери да кёбдюле. Оюмсуз ёлюм бизге керек тюлдю... Бир кесек заманнга бугъунургъа керекди.

Мухаммат төрт джанына къарады. Кырдыкдан тоуб, къымылдаргъа суймей джатхан сюрююню ары джанында дорбун барды. Алай а аны ким да эслерге боллукъду. Не мадар этерге да билмей, къошха къарады.

— Тохта-тохта,— деб Мухаммат, дженгил огъуна тонун тешиб, чюйресине айландырыб, лейтенантны юсюне атды.

— Къойланы къозгъамай, араларына кир да, джат, адам таныяллыкъ тюлдю. Ала кетселе, кесим билдирirme...

Лейтенант ары ташайгъанлай, дуппурда немецле кёрюндюле. Дженгил огъуна джууукълашдыла. Не соргъанларын ангыламай, тынгылайды Мухаммат. Токъ, алаша немец, бир къолу бла бетиндеги тер тамчыланы сюрте таныгъанлыкъгъа, экинчи къолун джанында гёрохдан алмайды. Бирсиле уа төрт джанына дженгил-дженгил къарайдыла, ала да автоматланы сампалларындан бар-

макъларын алмайдыла. Мухамматны аллындагы уа тау-
луну джагъасына талай кере узалды. Кесп кесип кючден
тыйыб турады Мухаммат. Къош къашлары ёрге-эпишге
джюрюйдюле, кёзлери да джылтырайдыла, джилтинлеча
«Аны терслиги бла къазауатха баралмадым ансы, былай
этдире турмаз эдим... Бармыды аны терслиги уа? Бар эсе
да, унутургъа керекди. «Джау джагъангда алса, богъур-
дагында тут», дейдиле. Бу халда мен не этейим? Шко-
ланы алыб, къачмагъаныбызны аман этдик. Энди уа не
мадар? Аллымда сюелиб тургъан бу токъ джийиргеншли-
ни бармагъы кымылдагъанлай, окъ тиерикди санлары-
ма. Огъай. Джукъ да билмегенча этиб турайым...»

Башын сагыш кючлеген Мухамматны немецлени бири
сермедн. Бусагъатха дери тёзюб тургъан таулу, къолун
ёрге кёлтюре башлагъанлай, не эсе да бир ауур зат тийди
къолуна. Кёзлеринден джилтинле чартлагъаны бла бир-
ге, дуниясын унутду... Эс джыя, кёзлерин ачыб тегерекге
къарады. Киши да джокъ...

Тюнюдю, тюшюдю. Немецле... Лейтенант... Къайда-
ды лейтенант? Тутхан болурла. Башын кёлтюралмазын
билиб, кёзлерин къысханлай, аякъ тауушла эшитди. Ол-
сагъатлай, мангылайына сууукъ суу тамчыла тюшдюле.

— Къалайса?

— Джугъуму да билмейме... Сол билегим чанчады.

— Автомат бла ургъандыла.

— Мангылайымда бир ауур зат тургъанчады.

— Джыгъылыб тургъанлайынга, къайсы эсе да таба-
ны бла ургъан эди. Кёрюб тургъанма. Чыгъаргъа уа бол-
май эди. Бизни ючюн элге да къыйынлыкъ салыргъа бол-
лукъ эдиле. Джюр, къарыуунг бар эсе... Къайтсала, хатер
этмезле.

Мухаммат, лейтенантны болушлугъу бла, къыйналыб
ёрге къобду. Созулгъанды, джансызды сол къолу.

— Къалай этебиз энди, Мухаммат?

— Да, джолдаш лейтенант...

- Бююнден ары Гриша, Григорий, дей тур меннге.
- Партизанлагъа кетерге керекди.
- Къойлагъа къалай этсейик?
- Четегте къыстайыкъ, партизанлагъа джарарла.

Алай оноулашыб, экиси да, дженгил огъуна уучу шкочланы алыб, къойланы сюрюб башладыла.

...Сюрююню аллы четегте кириб башлагъанлай. Мухаммат бла Григорий автомат таууш эшитдиле.

Уллу ташны джанына къысылыб къарагъанларында, къая тюбюндеги тар джолчукъ бла немец атлыла бара тура эдиле.

— Аладыла... Майна, сени чуругъу бла ургъан узун джукъа.

— Не этебиз? Сермеширми эдик?

— Экибиз шкочла бла алты автоматчикгеми?

— Сермешуи башлангынчы тёртюсю къаллыкъды.

Мухамматны оюмун ангылаб, Григорий мазаллы ташны джанын кёргоздю. Экиси да кесекден аны къатында бауурландыла. Малланы сюрюб айланиган къойчу бизге не этерикди дегенча, бир джерге джыйылгъандыла ала. Григорий бла Мухаммат, иги къараб, ёлген къойну кёргенлеринде, автомат таууш нек чыкыгъанын ангыладыла.

— Бизни къайгылы тюлдюле,— деди Мухаммат.— Джууукъгъа барайыкъ, атхан огъубуз джерге тюшмезча...

Экиси да бирден атдыла. Немецле, сескекдениб, тёрт джанларына къарайдыла, джукъ ангыламайды. Эки негерлерини бирден къымылдамай тургъанларын эслеб, автоматладан от ачдыла. Къалайгъа атханларын, кимни ышанига алгъанларын билмегенлей, тохтаусуз чыкырдатадыла автоматларын.

Бир кесекден немецлени дагъыда экиси къабландыла. Алай а энди баш кёлтюрюрге да къоймайды автоматдан чыкыгъан от. Григорийни сол джаягъы от чакъды. Мухаммат, дженгил огъуна келегин тешиб, Гришаны джарасын байлады.

Атылгъанны тохтагъанын бир тюрлю ангылаб, немецле къачар къайгъыгъа кирдиле. Аны эслеб, Мухаммат:

— Былай тур. Тар джолчукъ бла алларына чыгъыб...

Аман айтылгъаны бла бирге ынгычхагъан таууш эшитилди.

Мухамматны къымылдамай тургъан къолуна энтда бир окъ тийди.

— Тохта, байлайым.

— Огъай, къутулуб кетерикдиле!

— Тохта...

Григорий къачыб баргъанланы дагъыда бирин джыкъды. Джангыз кеси къалгъанында, токъ алаша немец, ташланы джанына бугъуна, атханын да къоюб, къачыб башлады, алай а...

Ингир. Кюнню мазаллы къызыл тогъайы Эрцогну артына бугъунургъа башлагъанды. Къандан къызаргъан болур ол. Аны сѣдегей тийген таякълары Григорийни бетинде джарасын джарытадыла. Лейтенант немецни, Мухамматны да кѣреди. Таулу немец баргъан тар джолчукъда ташны артына чѣгелегенди. Токъ алаша немец аны эслеб, автоматны кѣлтюргенлей, Григорий къычыралгъанын къычырды:

— Мухамм-а-ат!..

Аны бла бирге шок, автомат атылгъан тауушла чыкъдыла...

* * *

Мазаллы зал. Джукъа подполковник бла таулу бир-биринден къарамларын айыралмай, трибунада бир-бирлерине сейирсиниб къарай, сюеледиле. Джокъду аланы эслерин бѣлген таууш. Шошдула, сейирсинибдиле олтургъанла барысы да.

— Григорий, Гриша...

— Мухаммат!...

— Гриша!..

Григорий, тенгиши кьолун сылай:

— Сениге сауса деб турмай эдик. Ата Джурт Къазауатны ордени сени излегепли кьаллай бир джыл ётдю... Андан хапарынг болмаз.

Бир кесекден, орден да кёкюрегинде джылтырай, Мухаммат подполковникни джангыдан кесине кючлю тартыб кьучакълаб:

— Сени ол замандагы лейтенантса деб киши тапымаз энди,— деди Мухаммат.— Эртденли, кимге эсе да ушатыб, эсиме да тюшюралмай, сагъышлы болуб тургъанма.

Эки тенгни тюбешгенлерине кьууанганча, кюн таякъла, терезеден узалыб, джыйылгъанлагъа июрню чомарт тёкдюле.

КЪАЗАУАТ ДЖОЛЛАДА

Къазауатны ал кюнлеринден башлаб немецле бла сермешмеген хазна кюню кьалгъан болмаз Аскерни. Бу мазаллы адамгъа бир окъ да тиймегенине сейирсинедиле тенглери. Джашны джигитлигин кёкюрегинде джылтырагъан орденле танытадыла.

Танг аласы бола башлагъанды. Аскерчиле накъырдаларын бардырадыла.

— Аскер, бюгюн немецле сенден кьоркъуб тура болурламы?

— Ким биледи аланы.

— Огъай, сен учуб келген окъну кьоркъутуб кьоя бо-

дурмуса? Огъесе, немецле да гитчерек адамланы сайлаб-мы атадыла?

— Тюбесек, сорурбуз.

— Тейри, бир кьоркьгъан джерлери болур ансы, дюнгюрдетиб башлаучу заманлары уа джетди.

Аскерни къатындагъы солдат сёзюн бошагъынчы, тоб атылгъан тауушла эшитилдиле.

— Бюгюн да бизге иш табдыла, начасла,— деб, солдат автоматын къаты къысды.

Тегерек къараб-къарагъынчы тауушдан толду. Бир кесекден танкала, аланы ышыкъларына къысылыб келген немецле да кёрюндюле.

— Келедиле, Аскер. Бюгюн да тубериксе аланы талайна, — деди биягъы солдат.

— Кьоркьуб, къачмазымы уа билесе,— деб Аскер джууукълашыб келгенледен кёзлерин айырмагъанлай джууаб этеди.

Аскер кертн да уллу джашды. Мийик, кенг джауорунлу, токъбет джашдан окъла, айтханыбызча, джанлаб учханча, алкъын бир кере да джаралы болмагъанды. Тюзю, бир кере узун бурнууу учун тырнаб озгъанды кьоргъашын кесек. Андан бери, сермешу сёл болгъанлай, тенглерни селеке этерге кюрешедиле.

— Аскер, ол хариб окъ джангылыб тырнагъан эди бурнуугу. Билемисе, андан тереннге барыргъа кьоркьгъанды.

— Теренирск барса, иги боллукъ эди.

— Нек?

— Аскерни бурнууу джартысы кетгенликге, дагъыда алайда бир адамгъа юлюш къаллыкъды.

Аскер тынч адамды. Накъырда, чам эте билмегенлигине, накъырда этгенледен кёлю къалмайды. Таб кёзюуню сакълаб туруб, бир сёз айтыб къояды кзуру. Буйрукъну сакълаб тургъанлыкъгъа, солдатла шыбырдаууу да кьоймайдыла.

— Бююн быланы учу-кыйыры да кёрюнмейди.
— Барына окъ джетдирген да кыйынды.
— Ахыр патронну кесиме сакъларыкъма...
Акъырын баргъан ушакъгъа Аскер да къошулду.
— Теллесе сен. Эм ахыргъы патрон бла аладан биреу-
ленин ёлтюрсенг иги тюмюдю? Сени ёлтюрюрге уа алада
да табыллыкъды окъ.

— Гранатланы! Танкаланы джибермегиз!
Ол сёзлени сакълаб тургъан солдатла хазырлаб тур-
гъан гранаталарын быргъадыла.

Танкаланы экиси кюйдюле.

— Атыгъыз!

— Атыгъыз!..

Хар сёзден сора танкала таба учхан граната кёблен
кёб бола барыб, иги кесекни джандыргъандан сора, ал-
къын джанмагъан танкала ызларына сюркелдиле. Алай а
джаяу аскер, бек джууукълашыб, кючлю от ачды. Серме-
шну узакъ барды.

* * *

Аскер, сууукъ джерде джатыб тургъанлай, эс джыйды.
Эм алгъа сол билегини чынасы ачыгъанын сезди.

— Къайдабыз?

— Джесирленгенбиз. Кёб сёлешме, тегерегибиз немец-
ледиле. Кесинги да башында джаранг барды.

Башышы нек ауур болгъанын ангылаб, тынгылады
Аскер. Сёз негери уа, къолун узата, айтды:

— Майна, келедиле. Ишлер къарыулары болгъанланы
айырадыла. Германиягъа джиберликдиле. Ишлерге.

— Алагъа ишлеб, киши онгдурлукъ болмаз,— деди
Аскер.

— Аны уа тюз айтаса.

Ала акъырын сёлеше тургъанлай, джесирленгенлени

эки бөле, келдиле немецле. Иги кесекни сөлешиб, ол кюн огъуна джесирлени ашырдыла. Аскер, эртденбла уяныб къарагъанында, тюненеги сөз нөгери кәрмедиле. Төрт джанына къарады. Аны оюмун ангылагъанча:

— Кече, поезд тохтагъанлай, сени нөгери къачханды. Таукел адам кере эдим,— деди джесирлени бири.

— Атын да билмейме.

Талай кюнден аланы келтириб, бир джерге джыйдыла. Төгереклери темир буруу. Автоматчыла хар кымылдагъанга къарайдыла. Къачар мадар джокъду.

Аскер кеси джангыз сагъышланыб тургъанлай, джукъабет адам катына келиб:

— Нек салпыланганса? Къоркъма, хомух, кюреширигиз алакын аллыбыздады,— деди.

— Къайдам.

— Не «къайдамы» барды? Адам ёлгюнчю кюреширге керекди.

— Сен нек кюрешмейсе?

— Ким бла?

— Т герегинги сакълаб тургъанла бла.

— Ишлетмегенлей ашатыб турадыла сора, ала бла нек кюрешеме?

Ушакъны къайры барлыгын сезиб, тынгылады Аскер.

— Бизден джангы аскер бөлекле къурайдыла. Сен да кшошул,— деди бнягъы джукъабет.

— Огъай!

— Кшошулмасанг, къагъарла.

— Къакъсынла.

— Сен коммунист болурса?

— Башхасы джокъду. Мен адамма.

— Башхасы уа барды. Коммунист эсенг, дженгил къагъарыкъдыла.

Саубитген Аскер, джукъабетни айтханына тынгылай туруб, иги да керилмегенлей, хамхотуна урду.

— Сатлыкъ!

Андан сора талай кюнден бир кесек эс джыйды Аскер. Тюйюлген джараларындан инджилгени да кетиб бошагъыпчы, къачар къайгъыгъа кирди. Джесирлени ишге сюрюб башлагъанлы джети адам къачханды. Тёртеуленни тутуб асхандыла. Башхаладан хапар джокъду. Бир кюн, таблыгъы тюшгенлей, джанлады Аскер. Алай а узакъгъа кеталмады. Тутуб, ызына келтириб, тюйюб, дингиз этиб атыдыла. Юч кюнден, аякъ юсюне кючден сюелген Аскерни къатына биягъы джукъабет келди.

— Къалайды саулугъунг?

— Аман тюлду.

— Кел бизге. Сюйюб айтама. Келмесенг, къагъарыкъдыла.

Иги кесекни тынгылады Аскер. Уллу бурнуна тер тамчыла къондула. Сагъышланды.

— Къалайды джууабынг? Нек тынгылайса? Ары къуллукъ этеге баргъанла сенденми амадыла? Огъесе сен аланы барындан да акылымыса?

— Кёрюрбюз

— Ашхы. Бир кесекден келирме,— деб, джукъабет джанлады.

* * *

Аскер «къуллукъ» этиб башлагъанлы талай кюн озгъанды. Тюненеги джесирден кёз айырмайдыла хазна. Ашатханлары бир кесек маджал болгъанды. Саубитген Аскерни алгъыннгы ауурлугъу юсюнде болмагъанлыкъгъа, таукеллиги юсюндеди.

Бюгюн кеси аллына ышарады ол. Ким биледи не затха къууаннганын. Джукъабет да, анга къарай туруб, ышарды.

— Джан кирди дейме.

— Бизге былай къарарыкъларын заманында айтсанг. джумдурну ауурлугъун сынарыкъ тюл эдинг,

— Сен да сынар ючюн кълалмагъанса джумдурланы.
— Ол айтханынг да барды,— деб ышарды Аскер.
Ингир ала, командирлени кёбюсю аракъы кълайгъылы болгъан кёзюуде, джукълает кълатындан кетгенлей, Аскер да джанлады.

* * *

Узакъды джол. Кечеси бла джолгъа чыгъыб, адам кёзге тюртюлмезге кюреше барады Аскер.

Кечени кече узуну барыб, иги кесек джолну кълоратыб, кълаты джукълает кълалды ол. Бир заманда кълабыргъласындан тюртдю биреу.

— Тур. Дженгил. Джерде джатаргъла сюе эсенг, джер юлюшюнгю бусагълатдан табарбыз,— деди хыны ауаз.

Ёрге турду Аскер. Ючеулен. Ючюсю да... Аланы онглаялмазлыгъын билиб, буйрукългъла бойсунду Аскер.

— Кълайданса?

— Не башхасы барды?

— Аны чалдырыб сёлешгенине кълара, чуутлу болур.

— Кълагълыб кълорамы эдик?

— Огълай.

— Бир чуутлуну сюрюб кълайры барлыкълбыз?

— Мен чуутлу тюлме.

— Алдама. Таурухланы ол дуняда айта турурса. Мен сени тюрсионгю кёргенлей да билгенме чуутлу болгъланынгы.

Бир кесекден Аскерни бир юйге алыб кирдиле. Тар юй. Уллу стол. Аны джанында шиндикде олтурады узун сакълаллы, токъ эркиши. Уллу кёзлери киргенлеге хыны къларайдыла.

— Энди уа кимни алыб келдигиз?

— Чуутлуну.

— Мен чуутлу тюлме.

— Алдайса.

Узун сакъалын сылай, ёрге къобду эркиши.

— Тохтагъыз. Ким болгъанын мен айырырма.

Эркиши сынамлы къарамын Аскерге джиберди. Иги кесекни да тынгылаб, сорду:

— Къайданса?

— Нарсанадан.

— Аны гёгерегинде эллени атларын билемисе?

— Билеме.

— Айт.

— Учкеек, Хурзук, Мара, Учкулан.

— Тюз айтаса,— деб орнуна олтурду эркиши.— Сиз барыгъыз, ишигизге къарагъыз, — деб Аскерни тутуб келген ючеуленнге буйрукъ берди.

Ала юйден чыкъгъанлай, Аскерге бурулду:

— Таныйма ол джерлени, — деб, бир затланы эсге тюшюргенча, Аскерге сагъышлы къарады. Алай а кёлюндегин къалай айтсын танымагъан адамына, къалай ышаныб билдирсин бу къачхынчыгъа партизанлагъа элтген джолну, бойнунда партия салгъан ауур борчу болмаса, кеси да муну къатыш кетиб къалыр эди!

«Ай, энди уа тюшдюм къабханнга», деб тургъанлай Аскер:

— Бар, бошса. — деди къартны тюрленген ауазы.

— Къалай?..

— Бош этеме башынга... тели тюл эсе, ол кеси кёргюзюр атлар джолунгу.

* * *

Талай кюн болду Аскер кюн чыкъгъан таба барыб тургъанлы. Бир кёзюуде, суугъа джетгенлей, кесини бетине къарады. «Чуутлу деб меннге нек айтадыла?» — деген оюм киреди башына. Саубитген, токъ джаш. Токъ бети. Уллу бурну. Саргъылдым чачы. Уллу, моргъа тартхан кёзлери. Къазауатха дери ол аскерде къуллукъ этгенди. Атлы аскерлеге командирле хазырлагъан училищеде джыл

чакълы бирни окъугъанлыкъгъа, фронтну джеталмай, аны ызындан барады.

Бюгюн да барады Аскер, кюн чыкъгъан таба гузаба атлай. Терек джанладан автоматны быргъысы, тёрт кёз да анга къараб тургъанларын сезмей, таукел атлайды.

— Хенде хох!— деб, экеулен аллына чыкъдыла.

Немец тилде ол сёзюю талай кере эшитиб, магъаналарын ангылагъанды Аскер.

Биреулен Аскерни тёрт джанын къармаб, сауут табмагъанында, бар, деб башы бла кёргюздю.

Экеулен ызындан. Аскер алларында барады. Аланы ушакъларындан къуру бир сёзюю ангылайды ол: «Юде — чуутлу».

Бир кесекден комендатурагъа келдиле. Мазаллы юй. Мазаллы стол. Тапчанла. Стол джанында узун сюекли, джукъа офицер. Аскерге хыны къарайды.

— Юде?¹

— Огъай.

— Юде?

— Огъай.

Офицер эшикни сакълаб тургъан солдатха не зат эсе да айтады. Мычымай акъ халатлы, токъ эркиши кирди.

— Юде?

Акъ халатлы, сёз да айтмагъанлай, Аскерге джууукълашды. Джумушакъ къолу бла джелкесинне тийди, тюрсюнюне къарады.

— Найн,— деб, андан сора джукъ айтмагъанлай, чыгъыб кетди акъ халатлы эркиши.

Аскер ол сёзюю да ангылады: «Огъай».

Ол кюн огъуна тапг атар-атмаз поездге джесирлени бек ашыгъыш джюкледиле немецле. Аляны ичинде Аскер да бар эди...

¹ Ю де? — Чуутмуса?

Волганы джагъасы. Арт кёзюуде тоб атылгъан тау-ушла аз эшитиледи былайда. Эки джаны да уллу сермешюге хазырланадыла.

Аскер бёлекни комиссары, орта бойлудан мийик, сьююмлю джаш, солдатла бла ушакъ этиб, ызына къайтханлы сагъат да озмагъанды. Узакъда, таулары кьойнунда орналгъан элде къалгъан атасына, анасына саулугъун-эсенлигин билдирирге излеб, письмо джазгъанды. Джууаб алмайды. Туугъан джерин немецле кючлегенли джууаб алыргъа мадар джокъду. Бююн письмо джазыб тебреб, экили болуб кьойду. Сагъышланды. Алай а башында джангы тууа башлагъан оюмлары старшина бёлдю.

— Джолдаш комиссар, боллукъмуду?

— Нек болмайды? Кел.

— Джолдаш комиссар, сизни туугъан шахарыгъыздан немецленн кыстагъандыла.

— Алдайса.

— Джолдаш комиссар...

— Къайдан эшитдинг?

— Радио бла бердиле.

— Шахарны атына къалай айтдыла?

— Тохта-тохта. Хы, эсеме тюшдю. «Микола-шанхай» дедиле.

Къазауатны ал кюнлеринден тебреб, сермешюледен артха турмаучу комиссар арт кере къачан кюлгенин да унутханды. Бу джол кюлдю. Старшинаны анга сейирсиниб къарагъанына да эс бёлмей кюлдю.

— Джолдаш комиссар, ийнанмаймысыз? Барысы да эшитгендиле. Соруугъуз.

Комиссар, кюлгенин тохтатыб, старшинагъа къарады.

— Ийнанама, джолдаш Мороз, — деди. — Ийнанама.

Алай а шахарны аты башха тюрлюдю. Микоян-Шахар. Микоян-Шахарды.

Кюлгенин тохтатыб, саггышлы болгъан комиссаргъа къараб, ышарды старшина. Алай а ышаргъанын ол да бёлдю.

— Бетигиз тюрлениб къалды, джолдаш комиссар. Не болгъанды?

— Хата джокъду, джолдаш Мороз.— Къартла эсиме тюшдюле. Энди письмому джазыб бошаргъа да боллукъду. Иги хапарыгъыз ючюн, сау болугъуз.

Старшина чыкыгъанлай, алаша столгъа къабланды комиссар. Алай а письмо джазалмады. Эсине туугъан джери, адамлары тюшюб, саггышлы болду ол.

Комиссар арт кечеледе солургъа мадар табмагъаны себебли, къалкъыб тургъанлай, биягъы старшина кирди.

— Джолдаш комиссар...— деб, аны джукълаб тургъанын эслеб, ызына бурулду.

— Энди уа не джангылыкъ? — деб, ёрге къобду комиссар.

— Биреуленни тутхапбыз.

— Къалай?

— Къагъытлары джокъду. Немецледен къачыб келеме, дейди?

— Келтиригиз.

Саубитген адам кирди. Токъ бети, уллу бурну, къарадан саргъылдымгъа тартхан чачы.

— Къайдансыз?

— Немецледен къачханма.

— Айтыгъыз.

— Хапар кёбдю. Талай кере тутхандыла. Талай кере къачханма. Ахыр кере поездден. Вагонну тюб къангаларын чачыб, поезд бара тургъанлай, секириб кетгенме.

— Миллетигиз неди?

— Къарачайлыма.

— Мен да къарачайлыма. Атым Абул-Керимди. Сени атынг а къалайды? Къайсы элденсе?

— Нарсанаданма...

Ала сёзню бошагъынчы къуугъун таууш келди.

— Ашхы, артда сёлеширбиз — деб, комиссар, эшик та-ба атлады.

— Джолдаш комиссар, боллукъ эсе, сауут беригиз, сер-меширге сюеме,— деди Аскер.

* * *

Аскер, кеси борчун толтурур ючюн, отха да кирликди. Бюгюн да бойнуна салынган борчуну толтурургъа бергенди бютеу заманын, оюму. Былайгъа джиберирни аллы бла командир, талай тахсачыны чакъырыб, къысха буйрукъ бергенди.

— Сизге ышанама. Шахарны арасында мазаллы юйню башына байракъны такъгъан бла бирге, джауну кесигизге бурургъа керексиз. Къоркъуулуду. Барыргъа суймеген — уялмай айтсын.

— Къазауатны къоркъуусуз джери болмайды, джолдаш командир,— деди Аскер.

— Тюз айтаса, старшина... Аскер.

Шахарны арасында мазаллы юйню къатына, джаугъа кёрюнмегенлей джетгенди Аскер тенглери бла. Тёрт джанына къарай, таб заманчыкъны сакълай туруб, Аскер нёгерине буйрукъ берди.

— Байракъны да алыб, дженгил тебре. Биз от ачсакъ, сени къайгъылы боллукъ тюлдюле.

— Джолдаш старшина, бусагъатда асыры къоркъуулуду.

— Къоркъгъанмы этесе?

— Джашаудан тойгъан ким барды?

— Былай бер байракъны,— деб, Аскер байракъны алды.— Мен белги бергенлей, от ачарсыз.

Старшина белги бергинчи сакъларгъа болмады. Немецле, байракъны эслеб, от ачдыла. Олсагъатлай тахсачыла да автоматланы быргъыларын от чакъдырыб башладыла.

Шахарны арасында мазаллы юйню башында байракъны чайкъалгъанын эслеб, чабыуулну башладыла аскерчиле. Ол кёзюуде тахсачыланы къатында тоб атылды. Аскер да, талай негери да джыгъылдыла.

* * *

Кърым... Къара тенгизни джагъасында орналгъан шахарны азатлагъанла солуйдула. Джангы газетни окъугъан джашны тегерегине талай адам джыйылгъанды.

«...Шахарны азатлауда джигитлик кёрюзюб джан бергени ючюн саугъагъа...» — деб, окъуйду аскерчи.

— Окъла андан къоркъадыла деб бош анта болур эдиле.

— Не ючюн айтдың?

— Аскерни ёлгенине.

— Ёлмегенди, госпитальгъа тюшгенди, дейдиле.

— Джазылгъаны уа?

— Къайсы эсе да хапары болмагъанлай джазгъан болур.

— Къалай эсе да, джигитлик этгенди...

Ушакъны къуугъунну тауушу бёлдю.

* * *

Абул-Керим, чабыуул тохтаб, аскерчиле бла ушакъ эте тебрегенлей, Мороз келди.

— Джолдаш комиссар, госпитальда къарачай джашны кёрюб келеме. Таныйсыз.

— Кимди?

— Аскер дей болур эди дейме.

Абул-Керим, госпиталгъа джетиб, ауур джаралы Аскерни кёрдю.

— Къалайса?

— Кёресе. Табсызды хал.

— Джукъ да болмаз, Аскер, немецле къачыб барадыла. Ызларынданбыз. Сау болуб къайтырса деб ышанама.

— Берлинде тюбеширбиз,— деб джууаб этди Аскер. Абул-Керимни къарамы джангы газетде тохтады:

— Джигитсе энди. Алгъышлайма...

ТАМБЛА АРМА ДЖЫЛАМАЗ

Эки кюнню тохтаусуз урады Бештаудан джел. Кирпиклеринги къысыб ачхан чакълы бирге сериуюн болгъаны болса, кесине ачуланганча, джангы кюч бла сызгъырыб башлайды.

Ашыгъыш барады тиширыу. Огъурсуз джел мизча чанчылады бутларына. Кёрюнеген къоллары бла артха ыхтырыб, джунчутады джел тиширыуну, тохтатыб а къоялмайды.

Бир бутагъы сыныб, джарасы джангы сау бола башлагъан терекни къатында юйге кирди ол. Киреди, чёгели от аллына. Тынгылайды ташкёмюрню тюбюнде тамызыкъ отунну чартлагъанына. Джашил от гузаба келтюрюле да сериуюн бола турады.

Джангыз кеси къымсыз олтурады Надя. Анда-санда сескеклениб, төгерегине да къарайды. Джел къаты ургъаны сайын къабыргъала люююлдегенча кёрюнеди. Огъесе джюрекми люююлдейди? Тынчлыкъсыз джюрекни асыры къаты ургъаны болур тиширыуну сескекли этген.

«Ол кюн быллай кюн эди, джел кючлюрек эди апсы»,— деди джюрек.

«Унут озгъан заманы. Ол къайтырыкъ тюлдю. Унут»,— деб шыбырдайды бир башха оюм.

Алай а джюрекге тюшген джара дженгил сау болмайды.

Отха къарайды Надя. Озгъан джашауун эсине тюшюрюрге кюрешеди. Андан бери ненча ай кетди? Мурат унутлудуму? Сюемиди? Къайтырмы? Огъесе джюрекни тюбюнде кымылдагъан джан атасызмы ёсерикди?

Кючлюден кючлю урады джел. Бир бутагъы ол кюн сынган терекни бир айрысы кюрешеди аны бла. Хатерсиз джел да терекни анда-мында къалгъан чапракъларын къайры эсе да сюреди.

Къайдан эсе да узакъдан джууукълашыб, джарыды Муратны тюрсюню джашил отда. Надяны кёзлери, чыракъ барыб, ол тюрсюнде мычыдыла.

«Айт, Мурат, айт бир зат, бек тансыкъ болгъанма. Былай тюрлю нек къарайса? Нек сёлешмейсе, огъесе унутубму къойгъанса? Мен Надяма. Бир кесекни мычысанг, сабий таууш эшитилген юйге кирлик эдинг. Къайры бараса, Мурат? Къайт бери... Мурат, Мурат...»

Тюрсюн тас болду. Тёрт джанына къарайды Надя. Киши кёрмейди.

Ма, ол кюнча, бюгюн да мюйюшден тебмей турады арма. Аны уллу чапракълары салпылангандыла. Юсю бла акъырын сылджырайды суу. Кюн аман боллукъ болса, джылайды арма, дейдиле. Кюн игиге да джылай болурму? Арма джылайды. Тамчыла, топракъгъа сингиб, тас боладыла.

Терезе тюбюнде терекни бутагъын джел кючлю силкиндиреди. Къачан тохтарыкъдыла джелни ургъаны, арманы джылагъаны? Олтурады Надя джангыз кеси. Къарайды биягъынлай джарытыргъа тырмашаң джашил отха.

Ол кюн быллай къаты джел ура эди. Ол кюн... Қъайын терекни бир бутагъы сынган кюн... Бусагъатда уа сездеи Надя кюн джарыкъны алкъын кърмеген инсанны къымылдагъанын, кеси аллына ышарады...

Муратны колхозда иги ишлегени, ариу халиси ючюн генглери бек сие эдиле. Аны эсинде къалгъан комсомол джыйылыуду. Бютеу джыйылгъанла бары да аны секретаргъа сайларгъа оноулашханлай, Надя, дженгил огъуна ёрге туруб:

— Огъай. Бир джолда чакъырыу джазаргъа кереклисин айтханымда, унамай къойгъанды,— деб кёлкъалды сёлешди.

— Аны хаты бла джазылгъан чакъырыуну малны аллына тагъаргъа да уяллыкъды адам,— деб чимдеди хар къуру да Мурат бла эришиб кюрешнучю Хасан.

— Кюлме, Хасан, мен ойнаб айтмайма.

— Кюлмейме... Ол джазгъан харифлени къайсы джаына тепсегенлерни, адамла къой, кеси да билаллыкъ тюлдю.

— Сен айтхандан чыкъмазгъа айтама, кеч,— деди Мурат, накъырда халда.

— Огъай... Сен комсомолчуса, бюрону аты бла айтхан эдим. Этерге керек эдинг...

— Надя, энди аны айтханына сен хамаи да сыйыныб турлукъмуса?— деди, гитче ала кёзчюклерни джума, кимге эсе да баш силке, Хасан.

— Сыйынныкъма...

— Не айтса да?

— Хо, не айтса да. Огъай... Хо...

— Хо да, огъай да джангыз сен эсенг, айырдыкъ Муратны секретаргъа,— деди биягъы Хасан.

Талай кюнден Мурат, Надяны орамда кёргенлей, Хасанны «джангы чакъгъан баппаханчыкъды ол къызчыкъ»

деген сѣзлерин эсине тюшюрдю. Надя да, кеси аллына ууакъ ышара, джууукълашды:

— Кесинги кѣбдюрюбмю тураса?

— Кимге кѣбдюрсем да, сеннге кѣбдюрлюк тюлме.

— Къайры тебregenсе?

— Сеннге тюберге. Тансыкъ болгъанма. Сен а?

— Мен ёмюрюмде кишиге тансыкъ бола билмей эдим, сени юсюнгден а...— Къыз, джукъ айталмай, джунчуду.

— Надя...

— Не?

— Ингирде Къобаннга суу алыргъа барырмыса?

— Нек дей эдинг?

— Кѣзлеринге тансыкъ болгъанма. Келирсе да? Ананг келеди... бара барайым, — деб Мурат кетди.

Надяны «хо» деген джууабы, аны ызындан джетиб, джюрегин къууандырды.

Ингирде уа кѣрюнмеди Надя. Иги кесекни сакълады Мурат. Кѣмюклю толкъунланы шыбырдагъанларына тынгылай, кѣб заманны джиберди ол. Джулдузланы джылтырай, джукълана тургъанларын, кѣз къысыб, хыликке этгенча ангылаб, кеси аллына не затны эсе да мурулдай, тар джолчукъну ёрге тебреди... Эки кюнден экиси да сахарда тюбешдиле. Ушакъ кѣбге созулду. Андан сора да тюбей турдула... Къууанч. Той, оюн. Джарыкъ кюнле. Учсуз, къыйырсыздыла ала.

* * *

Ненча ыйыкъ, ненча ай озду ол кюнден бери? Муратны эсиндеди эшикни ол кюн къаты этилгени. Мурат арбазгъа чыкъгъанлай, джел, аны чачын тараб, юсюнде кийимлери бла ойнай тебреди. Аны тамам къаты ургъан кѣзюую болгъанына да къарамай, Мурат джолгъа чыкъгъанлай, арбазда ачы чыкъырдагъан таууш эшитилди. Терекни эки айрысыны бири сыныб, джерге тюшдю.

Барады. Кеси аллына сагъыш этеди. Ол кюнча, бююн да табмайды тынчлыкъ. Ол кюнча, бююн да турады хурджунунда къагъытчыкъ. Неден башланган эди дауур? Нек кетген эди, Надяны джангыз кесин сууукъ юйде къююб? Кёз туурасында бусагъатда бола тургъанча кёрюнеди ол кюн...

Мюйюшде сюелген арма. Ал кюнюнде огъуна салпыландыргъан эди ол мазаллы чапракъларын. Ингир ала болгъанлай, чапракъ тюбледен чыгъыб башлагъан чыкъ тамчыла айбатлыкъ хансны тамыры таба саркъыб башладыла. «Кюн бузула башласа, джылайды арма» деген тюз болур эди терекни бутагъы тургъан заманда арманы чапракъларындан саркъгъан «джыламукълары», шош баргъан илипинге ушаб, тохтаусуз саркъыб башладыла.

Муратны арт кёзюуде бир кесек тюрленнгенин, аз сёзлю болгъанын сёзсе да Надя, къачан болса да кеси айтыр деген акъылда, сёз къозгъамаучан эди. Бююн а, эрини джюрегин джазаны келиб, акъырын къатына барды.

— Нек шошса, ауругъанынгмы барды?

— Огъай. Джокъду хатам.

— Мурат, джаным, не болгъанды сеннге? Арт кёзюуде сёлешмейсе, не эсе да бир затха ичингден кюйюб тургъан болмаса, джукъ айтмайса? Нек тюрленнгенсе? Не бла кёлюнге джетмегенме?

— Менден соруу алыргъаamy излейсе? Мен да сенден соруу алыргъа деб тура эдим...

— Не болгъанды? Нек чамландынг быллай бир? Менден соруу алырча, не зат этгенме? Нек тынгылайса? Айт...— Надя, солууун дженгил ала, сескекли болуб, ёрге къобду, эрини кёзюне джити къарады.

— Байрым кюн шахаргъа ким бла баргъан эдинг? Эркиши нёгеринг болмаса, юйден чыгъаргъа къоркъгъан эте болурса дейме.

Туура бусагъатха дери джукъ ангыламай тургъан На-

дяны кёзлерине джыламуқъ урду. Элде Хасан Надяны суюди деген хапар джюрюген эди. Атасы анасы да кызлары Хасанга берирге огъай демей эдиле. Кыз кеси уа разы тюл эди... Хасанны «джангы чыкыгъан баппаханчыкъды ол кызчыкъ» деген сёзлерин бююн Мурат эсине тюшюрдю. Аланы эсге тюшюрген да, Муратны отха джау бюркгенча чартлатхан да хурджунундагы кягъытды.

— Нек тынгылайса? Къайда эдинг, ким бла айландынг? Айт!

— Ким эсе да болмагъан хапарны айтханды, хыршыланма. Не этгеним да, Хасан бла киногъа баргъанма.

— Андан сора уа?

— Юйюме келиб, кече ортасына дери, кёз кысмай, сени сакълаб турдум, келмединг...

— Андан сора уа?

— Алышыбмы айланаса? Не болганды сениге бююн?

— Ма, окъу сен да,— деб, Мурат кягъытчыкыны столгъа атды.

Уу джыландан джийиргенгенча, къоркъуб узалды кягъытчыкыгъа Надя. Къолу къалтырагъан бла бирге, бети да агъарыб башлады.

«Мурат, насыблы болдунг деб къууаныб тура эдим. Сукъланмайма. Сен ишге кетсенг, къатышынг, кесин тюзетиб, шахаргъа тебрейди. Байрым кюн Хасанны къолтугъундан кириб бара эди. Эки эрге бир къатын этиб турмай, ортагъызны айырсанг, хыликкеллик болмаз башынг. Бу джолгъа дери тынгылаб тургъан эдим. Энди тёзалмайма. Насыблы бол. Ким джазгъанын билирсе...

Тенгинг».

Шош болду юйню ичи. Арманы полгъа тюшген «джыламуқъларыны» тауушу эшитиледи джангыз. Джылайды арма. Джылайды Надя. Джыламуқълары, агъаргъан бетинде ингичке сызчыкъла къоюб, баш энишге сылджырайдыла. Надя да бир кягъытха, бир эрине къарай туруб:

— Ийнанамыса бу... мынга? — деб сорду.
— Ийнанам. Адамлагъа ийнаныргъа керекди.
— Хасан ийнаншыкъ тюл эди терс затха.
— Алай эсе, Хасанга барсанг а?
— Кечди. Керексиз даурну къой.
— Огъай, кеч тюлдю. Ол ичингдеги да кимденди, къайдам? — деб хыны сёлешди Мурат.

— Не тели эдинг. Туура алай...

Юй бийчесини сёзюн бёлдю Мурат. Ачыуланнганын тыялмай:

— Сен.. Сени бла джашагъан керти да телиди. Ёлсем да, кирем бу юйге,— деб эшикни джегил ачды...

* * *

От джагъада олтуруб, тешинмегенлей, орунга таянды Надя. Мурат кетген кюндеча, бююн да ачыу келтирген буршу къагъытчыкъны къолуна алыб, ачыулу къарайды анга. Джукъуну хорларгъа кюреше, сагъыш этеди.

Соруула, соруула. Аланы бирине да джууаб табалмай, кёзлерин къысды Надя. Огъай, ала кеслери алларына къысыладыла. Джукъуну сагъыш да, бушуу да хорлаялмай кёреме. Алай а олсагъатдан уянды. Кеси аллына ышарды. Бирча тенг, чыммакъ тишлери кёрюндюле. Надяны уятхан джюрекни тюбюнде къымылдагъан джан эди.

Бир кесекден, ышаргъаны джарыкъ тюрсюнюнде джукъланмагъанлай, башын джастыкъгъа салды...

Танг аласы бола, не эсе да бир тауушха илгениб уянды Надя. Мюйюшде биягъы арма. Къарамы хаман да анда нек тохтагъанын кеси да билмей, къургъакъсыб тургъан гокка хансха джиберди кёзлерин.

«Тамбла да джылармы арма?»— деди кеси аллына.

— Огъай. Тамбла арма джыламаз,— деб джууаб этди таукел чыкъгъан эркиши ауаз.

Мурат босагъада сюеле эди...

ЧЫН ТАБАКЪ

Қъарт болғанма деб сағъыш этеди Хабибат, тозурагъан кюмюш бетли чачына къарай. Чачыны агъаргъаны бла бирге, болгъа эди да, бетине да джыйрыкъла басыныб тебрегендиле. Қъартлыкъдан къайры къачыб къутулаллыкъса? Сюйсенг, сюймесенг да, ол кесини адетини тохтатырыкъ тюлдю. Белини замансыз муккур болгъанына уа къыйын джылладыла юлюш къошхан.

Юйде джангыз кеси къалгъаны сайын Хабибат, джашауун эсине тюшюре да сағъышлана туруучанды. Бюгюн да аллай кюнлерини бириди.

Ол, тегерегине къарай барыб, эсги кюбюрню ачды. Бармакълары сабыр къымылдай, гитче туюмчекчикин азгын тобукъларына салыб, ачаргъа бла къояргъа билмей, мурукку этди, алай а чыдаялмады. Тегереги кегере башлагъан сагъатчыкъны кез аллына тутду.

* * *

Кёб заман кетди къазауат бошалгъанлы. алай а ол кюнле эсен чыкъмайдыла... Полсуз юйде агъач орундукъну юсюнде джатады Сафар, печин джанында уа юй бийчеси.

Хабибатны баш иесини санларында джарала, джюрегинде — мыдахлыкъ. «Не заманга дери джюк болуб турлукъма!» — деб, Сафар, бир-бирлерде кеси кесине ачыулана, силкиниб да бир кёреди, алай а...

Атагъа, анагъа къууанч да, кечинмеклик да биринчи классха джюрюген Борисчикди. Узун къыш кечеле бла Борис атасыны къатына къысылуучан эди.

— Аття, акъла бла къазауат этгенгизден хапар айт.

— Айтайым, джашым, айтайым...

— Аття, бир сорайым... Барыгъызгъа да бергенми эдиле сагъатла?

Джашчыкъны кьоймазлыгъын билиб, Сафар, джастыгъыны тюбюнден арт джанында не эсе да бир джазыуу болгъан сагъатны чыгъарыб, хапар айтыб тебреучен эди.

— Джашым, манга бу сагъатны эртде бергендиле...— Сафарны кёзлери Ленинни портретинде тохтайдыла...— Ол заманда Ильич да сау эди.

Борисчик, сагъатны кьолунда ары-бери буруб, джазылгъанын чыгъарыргъа кюрешди, алай а...

Хабибат, шхуур салыб:

— Джашчыкъ, былай кел да, аша, артда къарарса,— деди.

— Бусагъатдан, ання.

Борис анасына сёлешеме дегенлей, сагъат кьолундан тюшюб кетди.

— Сындырыбмы кьойду? Ары бир къарачы.

Хабибат сагъатны алгъан заманда, Борисни эки кёзюгю джерге битиб, бетчиги агъарды.

— Былай бир берчи, къайда,— Сафар кьолун узатды.

Сагъатны ичинде сыныб тургъан кесеклери зынгырдай эдиле.

— Энди, бир да къарамай, чумаданга салыб кьой

— Ишлетирге боллукъ тюлмюдю, а киши?

— Кюбюрге сал да кьой, артда кёрюбюз. Сен а, Борис, нек кьоркъдунг аллай бир?... ишлетирбиз...

Мылы кёзчюклерин джума, Борисчик атасыны къатына келди. Джигитлик ючюн берилген сагъатны сыннганына Сафарны джюреги кыйналса да, джашчыкъгъа джукъ билдирмезге кюрешди.

Сагъатны боллукъ эди ишлетирге, кёб турмай бу юйге джангы кыйынлыкъ кириб келмесе. Къазауат салгъан джараладан сау кьутулалмады Сафар...

Озадыла джылла. Кюндюз колхозда иште, ингир сайын Борисге къарагъан бла ашырады Хабибат заманны.

Джашчыкъ ёседи, кюч джыяды. Анга къараб, ана да къууанады. Ала кёзлери, мийик кенг мангылайы, къалын бурма чачы атасына ушатады аны.

Школну бошагъаны бла Хабибат джашын институтха хазырлайды.

— Окъу, джашчыкъ, билим алыб къайтырса юйге.

— Сен а къалай джашарса, анам?

— Кърал болушады, кесим да къарыуума кёре кюре-ширме. Къоркъма мени ючюн, бар.

Борис хазыр болду. Алай а институтха кирирге онг табылмады... Заманы джетиб, аскер къуллукъгъа кетди. Хабибат, ючгюл штампчыкълары бла письмола ала, ызына бир кёзюуде конвертни ичинде, бир кёзюуде уа почта бла ачхачыкъ да салады ууакъ-ууакъ.

Бир кере уа быллай письмо алды: «Анам, энди аскер къуллукъ бошалды. Былайда институтха кирирге хазыр болгъанма. Джюрегинг кыйналмасын... Сау къал, сау-эсен кёрюшейик».

Борис бла Мария институтда окъуудадыла. Кёб турмай, Борис джашчыгъыны суратын джиберди Хабибатха. Борис бла Мария, институтну бошаб, ишге джарашадыла. Хабибат келини бла Муссачыкъны суратладан танийды, письмоладан биледи. Джашчыкъгъа бешинчи джыл барады, Хабибатны джюреги уа аны кёрюрге термиледи. Ючюсюн да сакълайды, артыкъ да бек Борис арт письмосунда барабыз деб джазгъанлы...

Къач. Заман онгдура баргъан сагъатха къарайды Хабибат, кезюнде джыламукучукъ джылтырайды. Олтурады джангыз кеси юйде, бир сагъатха, бир къабыргъада суратлагъа кезлерин джибере.

— Хабибат, сизге телеграмма барды,— деб юйню къатына джетгинчи къычырды письмо ташыучу къызчыкъ.— Борис келеди, суйюмчюлюк!

Кёксюл къагъытчыкъны Хабибатха узатды ышаранышара.

Къагъыт къолда къалтырайды, кезлеринде энди къуанч джыламукула тютюнлейдиле. Хабибат, джыйрыкъ къол аязларын тобукъларына бошлаб, акъыртынчыкъ ныгъышха чёкдю. Окъуй билмегенликге, къагъытны къолунда ары-бери буруб къарайды. Алкъын джюрек ийнанмагъанлыкъ этеди. Иги кесек заманны олтурду къымылдамай Хабибат.

Андан сора, неден эсе да илгенгенча, секириб къобду:

— Нек турама былай олтуруб! Джете болурла энди,— деб, хызенчикни да къолуна алыб, тюкен таба ашыкъды.

Кёб турмай, ызына къайтды. Арбазгъа киргенлей, юйню ичинден чыкъгъан дауурлагъа сагъайды.

— Ким бергенди санга эркинлик? Не-е? Кёргюзтюрме мен санга. Узаллыкъмыса энтда?... Сора турурса энди, акъыллы болурса...

Хабибат, эшикни акъыртынчыкъ ачыб, юйге кирди. Борис да, Мария да юйню ортасында сюеледиле. Аланы алларында, башчыгъын энишге ийиб, кезлерин да аякъчыкъларыны бурнуна ашырыб турады Муссачыкъ. Полда, аны аякъчыкъларыны къатында, чын табакъ ууалгъан кесекчикле. Ачуланыб тургъан Борисни чамланганы уа тохтамайды.

— Джаным, нек урушаса бучукъгъа?— деб ючюсюн да къучакълады Хабибат.

— Къыйналма, анам, юретирге керекди аны бусагъатдан башлаб.

— Алай юретирге боламыды?— Хабибат шиндикге чёкдю. Эртде кетген джашауу кёзюне кёрюндю. Ауругъан эри да, сынган сагъат да...

— Анам, бу чын табакъ эди, чын табакъ...— деди Борис.

Муссачыкъ сюеледи, алгъынча, башчыгъын энишге ийиб, кымылдаргъа къоркъа. Кёксюл кёзчюклери бла къарт анасына къарайды. Аны алай кёргенинде Хабибат, джашчыкъны кёйнуна кысыб, хант юйге кириб кетди...

ЭРШН

Мухтар малчы болуб ишлегенли, аны хауле айланыб киши кёрмегенди. Не билгени да ишиди.

— Сенеге къолундан тюшсе, габрайында тюймелени буруб башлайды,— дейдиле тенглери.— Барысын да юзюб бошаса, кече джангыла тигиученди.

Бюгюн да, уллу къол аязы бла джаягъын сылай, Сафарны къатына келди.

— Биягъыларынгдан, марджа.

— Оноунгу тюрлендирмей турамыса? — деб, Сафар тютюн узатды.

— Огъай. Пашотунгу да, марджа.

Тютюн къабындыргъандан сора сернекни хурджунуна салгъанын эслеп, Сафар:

— Биягъы сернеклени иелерине ингирде къайтарыргъа деб джыя болурса, бюгюн заманынг боллукъ тюдю,— деб ышарды.

Мухтарны бир сейир адети барды. Тютюн да, сернек да тилеб, сернекни кьайтарыгъа «унутуучанды». Ингир алагъа хурджунлары толса, кьайсыгъа тубесе да, сёзню бирча башлайды:

— Пашотунгу ма. Тютюнюнгю да кьайтарырма, энтда бир берсенг.

Арт кёзюуде Мухтар кьайры эсе да барыучанды. Сафар бла уа не ушакъ этгенин киши билмейди.

Саубитген, кенг джауоруунлу Мухтарны имбашына кючден джетеди джукъагъа тартхан, чырайлы, къара бурма чачлы Сафар. Мухтарны чачы да бурмады, къызылгъа тартады ансы. Хаманда салпы кзулакъларын джабханлай турадыла хончала. Кенг бурну, бир кесек чюйре айланган къалын эринлери, алгъа тартыб тургъан сакълы. Тюрсююне ариулукъ берген кзуру кёзлеридиле. Къалын къашларыны тубюнден сабыр эмда ышангылы къарайдыла.

— Ол эрши адамны кёзлеринде тауланы сыфатлары кёрюнеди,— деб Суфият тенглерин да кюлдюргенди бир кере.

Бир кере, чачын да тараб, омакъ кийиниб, кьайры эсе да тебрегенлей, биягъы Суфият, Мухтарны аллына чыгъыб:

— Хаман да бюгюнча болсанг, ким болса да суююб кюярыкъды,— деген эди.

«Эршиди» деген болмаса, анга сёз табхан адам джюкъду.Ишге джетсе, отду, сенек бла бичен кёлтюрюб тебресе, ауур джюкюю арба келе турады дериксе.

Ингир ала Мухтар бла Сафар, кийиниб, кьайры эсе да тебрегенлерин эслеб, биягъы къызла ызларындан сейирсиниб къарадыла.

— Айюню кийиндирсенг да, ушарыкъ болур адамгъа? — деб, Разият тенглерине къарады.

— Джасангандыла не эсе да, кыыз кёре бармай эселе,
— Ол эршиге барлык кыыз табылырмы? Кече тю-
шюнде кёрсенг, тюнюнде эс ташларыкьса,— деди Су-
фият.— Артыкьсыз да бек ол сенек ауузну кёлтюргенден
бери...

Сафар, ауазны таныб, дженгилерек атлады. Сенек
ауузну арасына ташны салыб кёлтюргенлери эсине тю-
шюб, кеси аллына ышарды.

Эртденбла уа...

* * *

Аламат эртден. Кечени кече узуну джарыкь бериб
тургъан джулдузланы кюн таякьла тас этдиле.

«Мухтар кьатын алгъанды!...»

Бу хапар кыызланы ауузларындан тюшмейди.

— Мухтарны кызыл чачы, ким эсе да, ол тиширыу-
ну кечесин да джарытханлай турлукьду,—деб ышарады
Суфият.

— Кече тюшюнде кёрсе уа! — Разият, тенгине кьараб,
кёз кьысады.

— Юйленгинчи да кьоймай эдигиз, энди бир тынч-
лыкь берсегиз боллукь эди,— деди элден ызына джангы
кьайтхан Сафар.

— Ингирде барыбыз да барырбыз.

— Кимни алгъанды?

Бары да, джууаб сакьлаб, Сафаргьа кьарадыла.

— Секинатны...

— Кесин кишиге тенг этмей тургъан кыыз анга кьалай
барды?

— Тохта, тохта... Мухтар былтыр, Секинатны кьарна-
шындан туугъан джашчыкь суугьа кетгенинде, сау кьал-
дыргъан эди.

Мухтар бла Секинатны юсюнден сёз кёбге созула башлагъанын эслеб, Сафар ушакъны тохтатды:

— Бююн ишни дженгил бошаб, элге тюшерге керекди. Джангы юйдегини алгышшламасакъ, джарамаз.

Бююн, бюгече да киши билмегенлей барады Секинат Мухтаргъа не ючюн баргъанын. Тюзю, Мухтарны джашауун толу билген Сафардан сора киши да болмаз.

Мухтарны атасы къазауатда ёлгенди, анасы андан сора кёб джашамай ауушханды. Джууукъладан кенгде къалыб, джамагъатны къолунда ёсгенди. Окъургъа, джазургъа да кеч юренгенди. Бош заманын китабла бла ашырыргъа бек ёчдю бусагъатда.

...Ол кюн огъуна джашла, къызла да тенглерин алгышларгъа тюшдюле элге. Башы ауруб, баралмай къалгъан джангыз Суфият болду.

Кёб турмай той, оюн да бошалды. Мухтарны къууанчын таныхан къуру кёзлери эдиле. Кёзле айтмазлыкъ, ала билдирмезлик хапар болмаз. Бушууну, къууанчны, насыбны, къайгъыны да кёргюзтгенлей турадыла ала. Нёгерлерини къайсы бири да билди Мухтарны джашауу иги джанына тюрленнгенин...

Эсде болмай тургъанлай, чыммакъ къыш келиб, сары къачны аякъ орунсуз этди. Тёгерек чыммакъ келбетге кёчдю. Адамланы бетлери да акъсылдым сыфатха кирди. Къыш, иги кесекни туруб, «ишин» тындыргъандан сора, джанлар къайгъыгъа кирди.

Адамла, джаз джылыуну джууукълашханын сезиб, джашил джайны аллына къарадыла.

Таулада эриген куртледен саркъгъан суугъа джангур илипинле ашыгъыш къошуладыла. Гахиник ханс джерден айырыла башлагъанды. Энди кёб турмай, малланы кюте барыб, аллына тюбеген гокка хансланы сылай, кийиз бёркюне, кёкюрегине тагъа айланлыкъды Мухтар. Берекетлиди, хурмеглиди джер.

Быйылгы джазы артыкъсыз да бек суйгенди Мухтар. Джайны келгени бла бирге джашчыгы Тулпар да, ал атламын этиб, джюрегин къууандыргъанды аны. Тулпарны кёзлери, чачы да джукъ къоймагъандыла Мухтардан. Бурну, къашлары эринлери уа — Секинатны кёрсенг, сорма да къой. Союб къаблагъанча, алай ушайдыла.

...Тулпарны эсине тюшюрюб, кеси аллына ышара, тау сыртда малланы джаяды Мухтар. Татлы умутлагъа бёле-ниб, кеси аллына бир джарыкъ макъамны сызгыра тургъанлай, бир ийнекни ачы ёкюрсенин эшитди. Къараса --- бир къолан ийнекни эки арт аягы джардан салыныб.

Мухтарны, чабыб, ийнекни мюйзюлеринден тутханы эсиндеди, андан сора джугъун да билмейди...

Эки айдан асламны больницада джатыб, бир аягъын да анда къоюб чыкъды Мухтар. Юйюне къайтыб келгенинде, бютеу джыйылгъан джамагъатны арасында къуру Секинатны кёрмеди. Тулпарны орундукъда ойнаргъа тырмашханын эслеб, джукъ сорургъа да уялыб тохтады.

Кёрюрге келгенле, неден эсе да тартынганча, Мухтарны кёзлерине къарамай, тынчлыгъын-эсенлигин соруб, джюрекни джазгъан бир-эки сёз да айтыб, кёб мычымай кетедиле.

Ингир ала, Мухтарны биргесине ишлеген юч-тёрт адам къалгъанында, иги кесек да тынгылаб туруб, Сафар сёз башлады.

— Ёмюрюбюз бирге ёсгенбиз, Мухтар. Мындан ары да айырылмазбыз... Кеч, сен джатхан заманда айтмагъанма. Секинат... кетгенди. Киши билмейди къайда болгъанын. Ма, къоюб кетген къагъытчыгы.

Мухтар къагъыт кесекчикни къолуна алды: «Сени

ючюн сау заманында да сѣз эшитир ючюн кълалмагъан-
ма. Мени кълалгъымы этме. Излеме».

Джюрекге тюшген джара сан джараны унуттурду.
Кѣксюл кѣзлерин да къласыб, таянды Мухтар. Тынгылады.
Бир кесекден Тулпаргъа кълараб шыбырдады:

— Мен да ѳсгенме ѳксюзлей!..

— Ёксюзлюк кѣрмез бизни арабызда,— деб Сафар да
кѣл берди.

* * *

Талай ай озду. Секинат эрге чыкългъанды деген хапар,
аууздан ауузгъа кѣчюб, кѣб да мычымай, джукъланды.
Ичинден кълыйнала, адамгъа тубесе уа, джукъл да билме-
генча, эшитмегенча эте турду Мухтар. Бир кюн а Сафар-
гъа тубеб:

— Билеме. Эрге чыкългъанды. «Эршилигинги юсюне
да тумакълыгълынг, сансызлыгълынг кълосулады. Кълачан
болса да айырыллыкъл эдик», деб джазады,— деди.

Ушакълны кѣбге созмай айырылдыла тенгле. Андаг
сора, кѣб да мычымай, ишге чыкълды Мухтар. Тору атха
да миниб кетди малланы ызындан. Ойнай-кюле кълалды
Тулпар да.

Ашхы ингир. Кѣкде джуддузланы джарыкълыкъл-
ры— бирин кѣрсенг, бирин унуттурурчады.

Акълырын кълакългълан аязкъл терек чапракъланы, ана
кълал бешикни тебретгенча, тебретеди. Мухтар, ишден
кълал айырыб, орунга чѣгюб, Тулпар бла булджуна тур-
гъланлай, эшик кълагъллды.

— Киригиз, ачыкълды,— деди Мухтар.

— Боллукълмуду шошлукълну бузаргъла?— деб Суфият
ышара-ышара кирди.

— Кел. Мени тюшюнде кѣрюб, тюнюнде ойсурама
ансы.

От джагъагъа чёкдю Суфият. От этилмей тургъанын эслеб:

— Нек сууукъсуз? Тулпар, сени бу эрши атанг от да эталмаймыды?— деб ышарды...

Эшик аллында биягъы озгъун аязчыкъ мюйюшлени тинтеди. Мухтарны юйюню оджагъындан чыкыгъан тютюн, рахат бурула, джулдузла таба ашыгъады...

ДЖАШИЛ КЪУМЛА

Тенгиз джагъа. Озгъун толкъунла, бир-бирлерин сюре келиб, урадыла кеслерин таш къадамагъа. Талай кесекге бёлуне, керилиб, созулуб, ызларына джууаш къайтадыла ала. Ауур булутла юсюне басынган Къара тенгиз ауур солуйду. Бир кёзюуде, усун кёргюзе, кёбеди, бир кёзюуде уа «мен огъурлума» дегенча, чёгеди, толкъунларын джу-тады.

Джел да джокъ, кюн да джокъ. Къуру къара булутла солуйдула тенгизни кёк сыртында. Тенгизни «джырлагъанын» эшитгенмисиз? Адам аз болса, аны ариу ауазы ачыкъ танылады. Бюгюн да, уллу чегетде минг тюрлю къанатлы джырлагъанча, джырлайды ол.

Доммайлача, ёхтем сюеледиле къаяла. Къарангыны аллына сюрюб, джууукълашыб келеди ингир. Былайгъа биринчи кере келген таулугъа кюнню сууда батханы артыкъ да сейир кёрюнеди.

Адам кёрюнмейди. Кесим джангыз кетиб барама. Иги кесек баргъандан сора аллымда бир къарантханы эследим. Кеч заманда, былай узакъгъа кетиб, не излейди бу адам? Джууукълашдым. Тишируу. Джангыз кеси. Мени

кёргенлей, толкунну сыртына кьаланыб кетди ол. Узакъ бармады. Ызына айланды, алай а джагъагъа джууукълашмай, тенгизни кьаралдым бетинде иги кесекни кьалкыб айланды. Аны бла да джюреги хош болмады дейме, кетди, толкунланы ичин джырыб...

Юйге келиб джатдым. Не кюрешсем да, кече ортасына дери кёз кысалмадым. Тенгизни кёкюрегин джырыб, кьарангы кечени аллына джюзюб кетген тиширыу алды джукьуму, тынчлыгьымы да. Тангны бююнча бек сакълагъан болмаз эдим ёмюрюмде да.

Танг аласы. Тенгиз джукьудан уяныргъа унамай тургъанлыкьгъа, толкунла сагъая башлагъандыла. Кесим джангыз тюненеги джерге келдим. Ма, биягъы таш. Юсюнде джазыу:

Адамла соруб ётерле:

«Ким джазгъанд бу джазыуну?»

Ташла уа джууаб этерле:

«Адам, — деб, — кыйын джазыулу».

Былайдан узакъ болмай кёрген эдим тиширыуну. Алкын ол джукълай болур юйюнде деген акьылда, барама тенгиз джагъа бла. Асыры бек сагъыш этгенден толкунланы аякъларым бла ойнагъанларын да сезмейме.

Этда бир сейирлик: тауланы башларын джарыта тийиучю кюн, тенгизни ортасында саргъалгъан толкунланы юслеринде тууб башлады.

«Аны сакъларма, ингирге дери турсам да», — деб тургъанлайыма, биягъы тиширыуну кёрдюм да кьойдум.

Танг аласында да джылылай тургъан алтын кьумдан турду да, джукьудан джангы уянган толкунланы сыртларында кьаланыб, кюнню аллына джюзюб тебреди.

«Кече да тенгизден чыкьмаймы тургъанды экен?» — деб кёлюме келди.

Тиширыу суудан чыгъаргъа, кьатына джууукълашдым.

— Былайгъа хазна киши келмеучен эди. Ташдан мен-

нгемн келесиз, мендап ташхамы барлыкъсыз? — деб сорду.

— Не ташдан?

— Джазыулары болгъандап.

— Сизми джазгъансыз?

— Огъай. Менича биреулен джазгъан болур. Ким эсе да менден алгъа джазгъанды джюрегиндегин. Тилсиз ташха...— деб, ауур ахсынды тиширыу.

Джаш санларында, бетинде бир джыйрыкъчыкъ да джокъду. Кийимлери тенгиз джагъаны кюн таякъланы тюбюнде эртден эмда ингир ала заманлада кёгерген къумуну тюрсюнюн алгъандыла. Терен сагъышлы кём-кек кёзлери, къалын, узун кирпичлери, къансыз джаякълары. Сол джаягъында гитче, къара гуммосчукъ. Мени тапг аласы бла былайгъа келгеними чуруму ол болгъанын билмей эди ол.

Аны «менича биреулен джазгъан болур» деген сёзлери къайгъылы этдиле. Алай а, кеси джукъ айтхынчы, тынгыладым. Кёзлерине джити къараб тургъанымы эслеб:

— Сорлугъугъузму барды?— деб сорду.

— Огъай...

— Джашырмагъыз сорлугъугъузну чырта. Сёзсюз соруугъузгъа уа бу джол джууаб берейим. Тюненс ашхамда мен сизни кёрген эдим. Кёб сюелген эдигиз. Мен кече былайда къалмагъанма. Джашаууму джукъу бла ашырмазгъа кюрешген болмаса, башха къайгъым джокъду. Алайсыз да меннге джашаргъа кёб къалгъан болмаз... Былайы мени сюйген джеримди.

Башхаланыкъына ушамагъан оюму, сёзлери бла сейирсиндирди мени таширыу. Кесини къошакъсызлыгъы бла ачыкъ сёзлююлюю бла, алкъын меннге белгили болмагъан бир зат бла кесинне тартды. Хаман да сагъышлы кёзлери, сёлешиб башлагъанлай, эки джарыкъ джилтинча, джарый эдиле. Бир кесекге сёл болгъанлай а, биягъы джут сагъыш кючлей эди аланы.

— Сейирди джашау. Бюгюн кюлесе, ойнайса, ишлейсе, оюмгъа, сагъышха кесинги кючлетесе, не болса да бичген муратынг сени бла бирге айланады. Тамбла уа сууукъ, мылы джерге кѣмюлесе да къаласа. Сейирди джашау, — деб тенгизни кюн тюбюнде сейир джылтырагъан сыртына къарады тиширыу.

— Хар адам да сенича сагъыш этсе, джашаргъа неге керек эди? Адам ёлюрге деб туугъаң эсе, не башхасы барды, эртде, кеч ёлсе да?

— Башхалыкъ болур. Сабий ол затлагъа эс бѣлюб башлагъынчы, джашауну сейирлигин, арнулугъун сезеди. Кесини джашау джолуна нюзюр бичеди. Адам улуну хаман да алгъа баргъаны аны ючюн болур.

Экибиз да тынгыладыкъ. Нѣгерим къарамын, тенгизден айырыб, толкъунла джалай тургъан къумлу джагъагъа джиберди. Биягъы кѣзлери мыдахландыла. Алай а, кѣб турмай, ала джарыгъан бла бирге мени таба айланды:

— Не эсе да сорлугъугъуз болуб турасыз. Таныша-йыкъ. Мени атым Ольгады... Ольга Николаевна... Тенглерим Оля дейдиле. — Къолун да узатыб:—Сизни уа?—деди.

Танышдыкъ. Бир кесекден къалай эсе да бир-бирибизге дженгил илешиб, эртдеги тенглеча, хапар айтыб башладыкъ.

— Былайда солугъанмы этесиз?

Соруугъа джууаб излей, сагъышланганча, тынгылады. Уллу кѣм-кѣк кѣзлери, джылтырай келиб, дженгил джукъландыла. Башын мийик кѣлтюрюб, биягъы тенгизни сыртына, андан болушлукъ излегенча, къарады да Ольга, мени таба къысха бурулуб, дженгил сѣлешиб башлады:

— Институтда джарыкълыгъымы къалай тас этгеними эслемей къалдым. Илму-тинтиу институтда ишлеб башлагъанлай огъуна, алайдан ёмюрге кетмезим келди. Джанымы берирге разы ишим къанымдан бошады. Къа-

нымы аз этди. Алкъын джашма. Джашаргъа сюеме... Кесиме къаратыргъа келгенме.. Алай а кѣб турлукъ болмам...

Сѣлешиб башлагъаныча, дженгил тохтады Ольга.

— Биз барыбыз да джашаргъа деб туугъанбыз.

— Сиз... Сиз джашарыкъсыз. Мени заманым къалмагъанды. Ачыкъды ол. Аны ючюн къыйналмайма. Тукъумбузну менден къалгъанын къазауат джуханды. Кесим сабий юйде ёсгенме. Мени бла бирге тукъумну арты боллугъуна къыйналама. Мени ёлюмден сакъларыкъ, болушурукъ да киши джожу. Джюрек джарам да биргемде бастырыллыкъды.

Ол, адам айтыб айырталмазча, бир назик тюрсюнге кѣчюб, менден да къарамын айырмай, къумгъа чѣкдю. Ёмюрлюкге бегиген багъанача, сюелдим мен да. Аллай адамланы кѣллерин алыргъа джарамагъанын биле тургъанлайыма, ариу сѣзле айтыргъа изледим.

Сагъышландым. Ол тиширыуну аллында мени не терслигим барды? Андан эки джылны кѣб джашагъаным, ёлюрюмю билмегеним ючюн терс болурмамы?

Биягъы кюн а, кимни эсе да ачыуландырыргъа излегенча, джалайды тенгизни сыртып. Бютеу дуния джашилча кѣрюнеди. Таш, къум да, кѣкенле, къаяла да тюрлендиргендиле тюрсюнлерин. Биринчи кере, толкъунланы тили бла сѣленгенча, акъырынчыкъ шыбырдаб сѣлешди Оля:

— Сабийлигимден огуна уллу затны этерге талпыб тура эдим. Муратыма тюеб, ишлеб да башладым. Алай а къыйынды менича болумда джашагъан. «Туугъан, ёлген замаанда да биз кимни болса да къыйнайбыз»,— дегенди бир джазыучу. Мени ючюн киши къыйналлыкъ да болмаз.

Аны хапарына къыйналгъанча, мугурланды тенгиз. Кюн таякъла булутлагъа джашынырны аллы бла Оляны бетинде ойнадыла...

Мен, тенгиз джагъадан кетиб тебрегинчи, джашаудан тюнгюлген тишируну акъ толкъунланы сыртларында солугъанын кюн сайын кѳргенлей турдум. Айырылдыкъ. Ол кюн эки адамны тюбешиулерини ахыр кюню болгъанын ким биле эди.

* * *

Джылла ѳтдюле. Джашагъан адам джашауну дже-
нгил баргъанын хазна эслемейди. Сейир дуня эслерге,
сюзерге къоймайды. Алай а джашай баргъан джюрегине
татлы, эсинде къалгъан затлагъа тюбей турады. Тура ту-
руб, мен джангыдан саламлашдым тенгиз бла. Кюн тая-
къла тѳгерек джайылгъынчы энтда чыгъама суу джагъа-
гъа.

Эртден. Биягъы толкъунла биягъынлай джалайдыла
къумну. Биягъы къая сюеледи темир къадамача. Биягъы
джазу:

Адамла соруб ѳтерле:

«Ким джазгъанд бу джазыуну?»

Ташла уа джууаб этерле:

«Адам,— деб,— кыйын джазыулу».

Арлакъда, къарамын тенгизге джибериб, сюеледи джа-
нгыз эркиши.

Не затны эсе да, джюреке бек багъалы бир затны
тас этгенча, къарайды эркиши толкъунлагъа.

Толкъун сыртлада кѳроне да ташая, джагъагъа джуу-
укълашыб келеди бир къарантха.

Кѳб турмай, суудан чыгъыб, эркишиге джууукълашды
сабийчик.

— Олег, суу алкъын сууукъду,— деди эркиши.

Сабийчик. Тенгиз бояугъа атылгъан чубур кѳнчекчиги
бла сюеледи добар джашчыкъ. Сагъышлы, кѳм-кѳк кѳз-

чюклери, къалын, узун кирпичкери. Сол джаягъында гитче, къара гуммосчукъ.

«Къайда кѳргенме бу тюрсюню?» — деген оюм кючледи мени. Олсагъатлай джашчыкъ, эркишини къолундан тутуб:

— Пап-па, маманы къаясына барайыкъ. Аны джазгъанын окъурса да, — деб тилекчи болду, кѳзчюклерин мыдах сюзюб.

Бир-бири къолларындан тутуб, ашхы эртденни джангы кюнюню биринчи таякъларыны тюбюнде джашил бетли болгъан къумда аякъ ызларын къоя, джазыу болгъан къая таба тебретиле эркиши бла сабийчик.

Кишиге эшитилмеген сейир хапарны, терен аякъ ызланы бюгюн да сакълай болурла тенгиз джагъаны джашил къумлары.

АДАМЛЫКЪНЫ ТЕНГЛЕРИ

Кѳкню теренинде учхан самолетдан энишге, джерге къарасанг, джюрек ашхы сезимледен толуб, бютеу адамлагъа эшитдирирча таууш бла кычырырынг келеди:

— Адамла, сакълагъыз аны. Кюйдюргеиз, тоб джарала салмагъыз аны джашаудан толуб тургъан кѳкюрегине!

Кючлю джаядан джиберилген уллу садакъча, барады самолет. Мазаллы шахарны кечегин чыракълары джарыкъ джулдузлача кѳрюнедиле. «Хар адамын кесини энчи джулдузу барды» деген айтыу эртдеден берн келеди. Шахарны хар адамыны да болур кечегин кѳкню джарытхан энчи чырагъы. Болур...

Ингир сайын, аллай чыракъланы бирини тюбюнде, адам аякъ тына башлагъынчы, олтуруучанды джангыз кеси къыз. Тёрт джанына мыдах къарамын джибере, ол къарамын да, адам кёрюб къояды деб къоркъгъанча, джашыра, иги кесекни олтуруб, китабны чыгъарыб окъуучанды ол. Аны былайгъа къачан келгенин, къачан кетгенин хазна адам биле болмаз. Анга уа къарайды узакъдан мутхуз ай, теигиз джагъада исси кюн таякъланы тюбюнде джылтырай, тылпыусуз джатхан медузагъа ушай.

Бюгюн да олтурады сюйюмлю, огъурлу къыз. Фахмулу суратчы иш этиб кюрешсе да, салалмаз эди аллай ариу-лукъну. Аны огъурлу къарамында джазны джашнауу джашайды. Къара, узун кирпиклени тюбюнден къарагъан къудрет адамны джюрегини теренинде асыралгъан сезимлени къобарыпча кёрюнеди. Къыз бир джанына бурулгъанлай, сап-сары, джумушакъ, бурма чачы джелсиз кюн джукъларгъа хазырлана тебреген сууну сыртында къозгъалыргъа кюрешген гитче толкъунчукълача, къалтырайдыла. Чыммакъ, уллу мангылайында къызны энчи сагъышына, къайгъысына, джарсыуна ёмюрлюк белги болуб орналгъандыла алкъын теренлик не зат болгъанын билмеген джыйрыкчыкъла. Тюппе-тюз бурнуну тюбюнде джумушакъ балий суу ичирилген, чемер кыйылгъан эринле. Эки джаягъындагъы чунгурчукъла аны хаман джарыкъ боллугъун излегенликге, къыз хазна ышара болмаз...

Боз булутланы джарыта, джюзюб баргъан айгъа къарай, акъырын, арну ауаз бла джырлаб башлады къыз. Мийик оджакъдан чыкълан тютюнча, бурула-бурула джайылды ингирги шошлукълар джыр. Алай а кёбге бармады. Излемден толуб тургъан эринле бир-бирине тюгел джетмей, акъырын шыбырдадыла:

«Асыры узакъдан меннге эм джууукъ кёрюннген ол экеуленни энтда эследим... Кёрдюм...»

Алай а кызыны аллында киши да джокъ эди. Эртдеден эсинде къалгъан сифатланы, мыйын кызгъай келиб, акъсыл булутланы артында саргъалгъан айча, джангыдан кёзге къаранча этиб сюеди. Джангылгъанын дженгил эслеген кызы, кеси кесинден джунчугъанча болуб, арабий, киши кёрдюмю экен дегенча, тёрт джанына сескекли къарайды. Кёкден биягъы саргъылдым ай къарайды. Ол эки джашны бирини хурметли тюрсюнюне ушайды. Эсен чыкмайды биринчи тюбешиу, татлы ушакъ кёксюлдюм кёкню тюбюнде.

* * *

Уллу шахарда къар башха гюрлю джауады. Мазаллы юйлени къабыргъалары бла сыбдырыла, эринчек саркъадыла ала энишге.

Джыйырмадан аслам джылны дунягъа терезеден къараб туруб, адамланы болушлугъу бла орамгъа биринчи кере чыкыгъан адамгъа тынч тюлдю джюрек сезимлерин джашыргъан. Эки кёзюн кысыб, джашаугъа суююннген эринлерин кёкге буруб, кеси аллына назмуланы шыбырдайды кызы. Терен ахсыныб, адамланы бир къауумуна айырыб сынамлы къарайды ол. Ала уа, экеулен-экеулен болуб, эринлеринде, кёзлеринде, къашларында, таб, насыблы къарамларында да сабыр эриген къарчыкълагъа суюнюне барадыла къайры эсе да. Сау дуня, кеси насыбына бёлениб, джангыз аны, эки аягъы бечел болуб, кымылдаргъа мадар бермей тургъан джангыз кызыны, унутханча кёрюнеди. Керти да алай болурму?...

Къар а джауады. Джумушакъ къарчыкъла, кеслерин сабийге ышыб кюрешген киштик балачыкълача, келедиле акъсыл аламдан учуб, къонадыла юсюне, эрийдиле, песси джюрекни ургъанындан къоркъгъанча.

Барадыла адамла, ышарыудан, чамдан, нактырдадан орамланы джарыта. Къуру эки кюннге эки аягъы, таукел атлай, суйген джерине элтирлей мадар табса, берлик болур эди озгъан джыйырма джылын къой, бютеу аллында джашауун огъурлу къыз...

Энтда келедиле экеулен. Хурметли тюрсюнлерин кючлегенди дуняаны джарсыуу, къууанчы да. Къара мыйыкларыны тюблеринден суйюмлю ышарадыла ала. Къолтукъ тюблеринде уа — назму тизгинледен толгъан китабла. Уллу сагъышлы кёзлерин къызгъа буруб, аны башында аягъына дери къарады джашланы бири. «Эследи, эследи! Эй, хадаус аякъла уа! Эследи...» — деб къызны кёлюне келгени бла бирге эшитилди джумушакъ, къаллай эсе да дженгил белгилениб къалмагъан бир сезим бла кесине тартхан ауаз.

— Ингир ашхы болсун, эгеч! Биз да сенича бир юйсюзлебиз, олтурургъа эркинлик берсегиз, къарчыкъланы ёлюмден бирге къутхарырбыз.

— Олтуругъуз. Мен юйсюз тюлме. Къарчыкъланы сакълар кюч а джокъду.

— Огъай, юсюнге къонмай, джерге тюшселе, кёб джашарыкъдыла.

— Не башхасы барды къачан ёлселе да?

— Болур ансы, адамла джашаугъа аллай бир талпы маз эдиле.

— Къайдам. Талпыб а не табарла?

— Мен да билеме «къайдам» деген сёзюю. Алай а джашау татлыды.

— Сынагъаннга.

— Сеннге уа?

— Мени хапарым джокъду. Юйню төрт къабыргъасын сынагъанма мен къуру. Былайда тургъанлай огъунакъ, юйде не гигча джарылгъанчыкъны да къалайда болгъанын айталлыкъма. Аны къой, къайсы чибин къалайда ау

салгъанына дери билеме,—кызыны уллу, акъыллы кёзлери бузлаб къалгъанча, бутларында тохтадыла.

Джашла, эртдеден сыныб тургъан джюрекни джангъдан къозгъаргъа излемей, тынгыладыла. Бир кесекден китаблагъа узалдыла.

— Назмуланы сюемисиз?

— Мени сорууума джууаб берирге айта эсегиз, мен да джууаб берирме.

— Ашхы.

— Къайдансыз? Не этесиз мында?

— Бир сорууну орнуна эки нек бересиз?

— Кечигиз,—деб уллу кёзлери бла мыдах ышарды кыыз.

— Таулулабыз. Окъугъан этебиз.

— Назмуланы нгилерин бек сюеме. Ала бла кечшиб джашагъанча ашырама джашаууму. Ким биледи, мындан ары да алай болуб къаллай бир барлыгъын.

— Джашаугъа бир уллу дертигиз болгъанча сёлешиб турасыз, анга къууаныб турурну орнуна.

— Къалгъанла къууанган да джетеди джашаугъа. Тамбла да кюн тийгенлей турлукъду.

Ала сёлеше тургъанлай, келе келиб, арлакъда туракълагъан тиширыуну кёргюздю кыыз.

— Майна, анам мени юйге элтирге деб келгенди. Са кълаб турады,—деб дагъыда терен ахсынды.

— Бусагъатда кетме. Биз болушурбуз, кереклинг болса. — деб джашла тилекли къарамларын кыызгъа бурдула.

Кыыз кенгден къараб тургъан анасына, юйге бар дегенча, къол силкиб, аны акъырын атлай кетгенин эслегенинде, джашлагъа къараб, къошду:

— Сейир адамласыз. Талай кюн болду бу тапчанда олтуруб, нгир сайын дуннягъа къарагъанлы, алай а бир адам да келмеген эди къатыма.— Бир кесек да тынгылаб.

Барадыла адамла, ышарыудан, чамдан, накъырдадан орамланы джарыта. Къуру эки кюннге эки аягъы, таукел атлай, суйген джерине элтирлей мадар табса, берлик болур эди озгъан джыйырма джылын къой, бютеу аллында джашауун огъурлу кыз...

Этда келедиле экеулен. Хурметли тюрсюнлерин кюч-легенди дуняаны джарсыуу, къууанчы да. Къара мыйыкларыны тюблеринден суйюмлю ышарадыла ала. Къолтукъ тюблеринде уа — назму тизгинледен толгъан китабла. Уллу сагъышлы кезлерин кыззгъа буруб, аны башында аягъына дерн къарады джашланы бири. «Эсledi. эсledi! Эй, хадаус аякъла уа! Эсledi...» — деб кызны келюне келгени бла бирге эшитилди джумушакъ, къаллай эсе да дженгил белгилениб къалмагъан бир сезим бла кесине тартхан ауаз.

— Ингир ашхы болсун, эгеч! Биз да сенича бир юйсюз-лебиз. олтурургъа эркинлик берсегиз, къарчыкъланы ёлюмден бирге къутхарырбыз.

— Олтуругъуз. Мен юйсюз тюлме. Къарчыкъланы сакълар кюч а джокъду.

— Огъай, юсюнге къонмай, джерге тюшселе, кёб джашарыкъдыла.

— Не башхасы барды къачан ёлселе да?

— Болур ансы, адамла джашаугъа аллай бир талпы маз эдиле.

— Къайдам. Талпыб а не табарла?

— Мен да билеме «къайдам» деген сёзю. Алай а джашау татлыды.

— Сынагъаннга.

— Сеннге уа?

— Мени ханарым джокъду. Юйню төрт къабыргъасын сынагъанма мен къуру. Былайда тургъанлай огъунакъ. юйде не гитча джарылгъанчыкъны да къалайда болгъанын айталлыкъма. Аны къой, къайсы чибин къалайда ау

салгъанына дери билеме,—къызны уллу, акъыллы кёзлери бузлаб къалгъанча, бутларында тохтадыла.

Джашла, эртдеден сыныб тургъан джюрекни джаыгдаи къозгъаргъа излемей, тынгыладыла. Бир кесекден китаб-лагъа узалдыла.

— Назмуланы сюемисиз?

— Мени сорууума джууаб берирге айта эсегиз, мен да джууаб берирме.

— Ашхы.

— Къайдансыз? Не этесиз мында?

— Бир сорууну орнуна эки нек бересиз?

— Кечигиз,—деб уллу кёзлери бла мыдах ышарды къыз.

— Таулулабыз. Окъугъан этебиз.

— Назмуланы игилерин бек сюеме. Ала бла кечшиб джашагъанча ашырама джашаууму. Ким биледи, мындан ары да алай болуб къаллай бир барлыгъын.

— Джашаугъа бир уллу дертигиз болгъанча сёлешиб турасыз, анга къууаныб турурну орнуна.

— Къалгъанла къууанган да джетеди джашаугъа. Тамбла да кюн тийгенлей турлукъду.

Ала сёлеше тургъанлай, келе келиб, арлакъда туракъ-лагъан тиширыуну кёргюздю къыз.

— Майна, анам мени юйге элтирге деб келгенди. Са кълаб турады,—деб дагъыда терен ахсинды.

— Бусагъатда кетме. Биз болушурбуз, кереклиги болса,—деб джашла тилекли къарамларын къызгъа бурдула.

Къыз кенгден къараб тургъан анасына, юйге бар дегенча, къол силкиб, аны акъырын атлай кетгенни эслегенинде, джашлагъа къараб, къошду:

— Сейир адамласыз. Талай кюн болду бу тапчанда олтуруб, ингир сайын дунягъа къарагъанлы, алай а бир адам да келмеген эди къатыма.— Бир кесек да тынгылаб,

кеси кеси бла сѣлешгенча, шош айтды.—Адамлыкъ эм алгъа кѣзледен танылыб башлайды.

— Адамлыкъ кѣзледен танылады деб керти айтды-гъыз. Сизни кѣзлеригиз а бек тазадыла. Алада тенгизни теренлиги, кѣкню тазалыгъы да бардыла.

— Мени кѣлюмю джазар ючиюмю айтасыз?

— Огъай, кесибизни кѣлюбюзню сениге билдиребиз.

— Сизни кѣлюгюз да бек терен, таза кѣрюнеди.

— Биз ингир сайын, дерследен айырылгъандан сора, бу орамда бир кесек солуучанбыз,— деди Алтиюр.— Бир кесек солуб, дагъыда кесибизни китаблагъа беребиз.

— Алай эсе, бизни джашауубузда хазна башхалыкъ болмаз дейме. Мен да олтуруучанма кюн сайын былайда Орамны мен да сѣе эдим. Алай а...— къыз, андан сора джукъ айталмай, кирпиклерин энишге тюшюрдю.

— Сора биз сизни былайда кѣре турлукъбуз.

— Сѣйсегииз.

— Сѣебиз...

Тенгле, бир-бирлерине къараб, ол кюн андан ары ушакъ этмегенлей айырылдыла къыз бла.

* * *

Тюбешиуле, тюбешиуле. Андан сора къаллай бир болдула адамлыкъ бла тюбешиуле. Аладан сора унутду къыз мийнк балкондан къачхы, мылы, хыны кюнледе, сууукъ асфальтха къарай, кесин ауур сагъышлагъа кючлетнучюсюн. Андан сора башланды джашаугъа сѣймеклик. Андан сора башлады джюрек сезимлерин къагъытлагъа тюшюрюб. Бир кѣзюуде, кеси джангыз юйде олтуруб тургъан заманда, биягъы эки уланна эсине тюшюрюб, терен ахсынады. Насыбха талпыгъан эринлери уа кеси алларына шыбырдайдыла:

«Этда бир кёрсем аланы. Этда кёрсем...»

Шош ингирде, джудузланы арасында джылтырай учуб баргъан самолетха къарай, бнягъа эки джашны эсге тюшюреди къыз. Кёз аллында эки дюлдюрча сюследи-ле ала. Эсде уа — ахыр тюбешиу...

— Джолгъа тебретдик, — дейди мыдах ауазы бла Къанамат. — Джерибиз, джуртубуз сакълайдыла.

Уллу кёзлерин джыламукъла басыб тынгылайды къыз. Ёмюрде кёрмеген, билмеген адамлары анга джашаугъа уллу сюймеклик теждеб, кетиб тебрегенлеринде, асыры бек кыйналгъандан, сёз айталмайды.

— Биз алкъын кёб тюбеширикбиз. Сени уллу шахарынг бизге бек багъалыды. Сакъла бизни. Сакъла, къайтырыкъбыз.

Къызны джылы, джумушакъ къолун тутуб айырыладыла ала. Кенг орамны бара, ызларыкъа кёзюу-кёзюу къарай атлагъан джашла эшитмейдиле къызны шыбырдагъанын:

«Ашхы джолгъа, къарнашла, къарнашларым. Сиз меннге берген джашауку унутмам... Ашхы джолгъа. Насыб ююн кюрешни кенг джолуна. Энди мек да джашарыкъма...».

Олтурады къыз бу ашхы ингирде кеси джангыз. Джити къалам бла джазады дефтерге джюрек сезимлерин. Алада джашайдыла эки улан. Самолетну гюрюлдеген тауушу бир кесекге бёледи аны.

«Келе болурламы учуб?»...

Огъай, учуб келмейдиле... Джертин келедиле. Омакъ вагонланы аллында бара, тынгысыз сызгъырады поезд. Уллу адамлыкъны, насыбны, джашауну юсюнден ушакъны бардыра, олтурадыла джашла. Къанамат, терезеде, кечеге къарангыгъа къарай, айтады:

— Ма, бизни уллу шахарыбыз джылтырайды аллыбызда.

— Биягъы шиндикде олтура болур ол, — дейди Ал-

тюр. — Эсингдемиди, адамлыкъны бу тапчанда табхан-
ма дегени?

— Эсимдеди. Бу ашхы кече туберге да болурбуз.

— Тубербиз...

Барады ашыгыш поезд. Олтурады тапчанда кызы...
Сакълайды...

БИЙБЕРТНИ КЕЛЮ

Сары ай. Қартайгъан тиширыу, огъурлу тюрсююн
мениге буруб, ышарады. Арбазда ёсген гокка хансла да
ышаргъанча кёрюнедиле.

— Не иги болду, джашым, келгенниг. Юйде тынчайыр-
ны орнуна, кёл джагъагъа кетиб, эртденден ингирге дерп
анда турады. Сен кёрюнмегенли, кюн сайын, эртден азы-
къдан сора, элни сабийи бери келиб, аны да алыб кетедп.
Мен экинди намаздан къобхан заманда къайтыучанды. Бу-
сагъатда да алайда болур.

Гокка хансла къолларымы джалайдыла, огъурлу ти-
ширыу хапарып кысхасы бла айтады.

* * *

Бнягъы таула, чегетле, таудан боркъулдаб келген суу-
ну тохтаусуз джыры. Мен быланы кёрмегенли, эшитме-
генли ай болады. Тенгизде солугъан, джууунган да иги-
ди, алай а, ач болгъан сабий эмчекге талпыгъанча, тал-
пыйды адам бу джерлеге. Эл а турады алгъынча,
джукълайды шош. Бнягъы Иммолат а, кеси кеси бла
ушакъ эте, тау суугъа озгъан джашаууну юсюнден та-
рыгъады. Қарт Иммолат шималны сууугъун, учсуз-
къыйырсыз къум тюзлени иссенни да сынагъанды. Эртде

заманда башлагъанды ол кеси бла сѣлешиб. Энтда ол ауруудан айырылмагъанлай барады. Ол кюн тенгим, мена, аны эсибизге тюшюрюб, кѣб сагъышланган эдик. Тенгиз аны суйгеннге, огъурлу тенгча, къууанч береди. Экибиз да аны кѣксюлдюм сыртында ойнаргъа мурат этиб тургъанлай, джангыз кесим учуб кетдим. Самолет эм терен тенгизни теренлиги чакълы бпр мийикликке чыкъгъанында да, андан келген телеграмма къолумда эди: «менсиз бар къайтсанг хапар айтырма».

* * *

Суу джагъада, джангы кѣлню къатында кеси джангыз олтуруб, ууакъ чабакъчыкъланы джюзгенлеринден къарамын айырмай олтура эди тенгим. Мени кѣргенлей, ауур, сагъышлы къарамын кѣлтюрюб ышарды:

— Салам, къарт. Огъай, тенгизни джарашханы тюрсюнюнгден огъуна танылады. Тынч болурса?

— Игиме. Сен а не этесе? Иште чыгъар заманынг джетмегенмиди?

— Эки-юч кюнден ол да джетеди. — Алай а, бирге бармагъаныбызгъа мени джюрегим къыйналыб тургъанын ангылаб, дагъыда къошду: — Ачыуланма. Хапарны толусу бла билсенг, кечериксе. Тынгыла.

Бир бушуулу затны юсюнден айтханча, ашыкъмай, хар сѣзню кесине ишленнген кебге салыб баргъанча, акъырын хапарын башлады ол. Арну макъам бла джырланган кюуча, экеуленни арасында ингил байламлылыкъны хапарын, джазгъы аяз наз тереклеге шыбырдагъанча, айтады чениге шош ауаз. Бийбертнин тюрсюнюнде учунмакълыкъ бла бушууну бирикгени, къарангы кече оджакъдан чыкъгъан джилтинни джылтырагъаны, андан сора мутхуз кюн узакъ джолда бара ташайгъан къаранчхагъа къыйналыу да таныладыла. Хапар а барады. Бизни джолгъа чыгъарады. Къайры эсе да джанкъылычны бояулары бла джа-

салгъан джолда алыб барады. Барсын. Джашау къуру насыбдан къуралыб къалмайды. Насыб кърим тауукъ болса, аны дженгил къримылдагъан кърыйсы адам да тутар эди. Бушуу бла къруанч, кърыйгъы бла сагъыш къручакълашыб, къролтукълашыб да туруучандыла джашауда. Насыбны джилтин кесегин да тутаргъа къреше турмасаг, джашау къруу кърара кърыйгъы болуб къралыргъа боллукъду.

Биягъы ауаз а хапар айтады.. Джашауда ол джилтинни юсюнденди аны хапары.

* * *

...Ол кюн. Кюн, биз тенгизге учарны ал кюню, кимге эсе да чамланганча, ачуулана келиб, кърараб-кърарыгъынчы кър тазаланыб, элге ышарды. Кесими джолгъа хазырлай тургъанлайыма, хоншу джашчыкъ кириб, не эсе да бир затны айтыргъа излей, тартыныб, арлакъда сюелди. Дугъум кърелерини джарыгъанындан огъуна ангыладым халын.

— Не дейсе? Уялма да айт.

— Бийберт, биз тюенене кър ишлеб башлагъанбыз. Уллу этерикбиз.

— Не зат кърлдю ол?

— Сууну экиге юлешинген джеринде аллын тыйыб ишлерикбиз. Джаз джай да джууунурча, кърыш келсе уа, конекла бла учарча, уллу кър боллукъду.

— Ким юретгенди сизни? Кър сабий бармысыз?

— Кърбдюле. Кесибиз да билмей эдик. Тюенене алайгъа чабакъ тутаргъа баргъаныкъда, бир тиширыу, кеси джангыз сууну аллын тыяргъа къреше тура эди. Биз, кър сабий болуб, болушуб тебретеникде, уллу кър ишлейик деб, ол тиширыу юретиб башлады.

— Ким тиширыуду ол?

— Былайгъа солургъа келгенди. Тюенене ишлей тур-

гъанлай, мен сени джырынгы джырлагъан эдим. Тиширыу, тынгылаб туруб: «Мен эшитмегенме бу джырны бу джолгъа дери. Ким джазгъанды?» — деб соргъан эди. Мен сени айтханымда, иги джырды, тамбла джазыб, меннге келтирирсе, деди.

— Не этерикди?

— Бир-эки тизгинин тюнене огъуна ариу джырлагъан эди. Юйюгюзню да кѳргюзген эдим. «Энди ол джаш къайдады?» — деб соргъанында, юйде болгъанынги айтхан эдим...

* Экибиз да тынгыладыкъ. Узакъ шахардан солургъа келиб, сабийлени тѳгерегине джыйыб, кѳл ишлерге талпыгъан адам кимди? Не мураты барды? Бу дунияда алтын къанатлынымы излеиди, кесими алтынды? Аныча солургъа келген башхалагъа уа ушамайды. Башхалыгъы уа не затдады?

— Мени да кѳл ишлергеми чакъырарсыз?

— Огъай. Ол джырны сѳзлерин джазыб алыргъа келген эдим. Зина бек тилегенди. Ала бусагъатда ишлей тура болурла. Мен ызыма ашыгъышма.

— Кимди Зина?

— Ол тиширыуну аты алайды.

Сѳзлени да джазыб алыб, анга къууана, кетерге да ашыкъмай, симсиреди джашчыкъ. Не эсе да бир затны айтыргъа излегени, менден тартыннганы танылды.

— Энтда айтырынгмы барды?

— Огъай, сау бол, Бийберт.

Джашчыкъ, ашыгъыб, чабыб кетгенликке, мени да тынчлыгъым, шошлугъум бузулду. Хар не затымы да джарашдырыб, кесими джолгъа хазырлаб бошагъандан сора, суу таба тебретим.

Боркъулдаб келген сууну экиге юлешинген джеринде джыйырмадан аслам сабий кюреше эди. Аланы арасында субай санлы назик ариу тиширыу. Ингил къоллары бла ташланы ташыйды. Кѳм-кѳк чепкени, кѳм-кѳк кѳзлери

кёкню кёклюгюн, бу тау сууну тазалыгын ичгенча кёрюнедиле. Мени джууукълашханым кёрюб, тиширыу ышарады. Алыб баргъан ташын атыб:

— Иш былай болду да къалды,— дейди.

Бу начас сабийле халкъны адетине юретгендиле къонакъ тиширыуну. Ол а адетни ашхылыгына, бизни тюбешгенибизгеми эсе да, кеси аллына тамаша болады.

— Ишле, Зина, адетинги этерме.

— Мени атымы къалай билдинг, Бийберт?

— Сен а къалай билдинг?

— Быланы кёремесе?— деб, тегерегинде сабийленг кёргюздю Зина. — Ала билмеген зат бютеу элде да болмаз.

— Экибизни танышханыбызны чуруму да ала болурла сора.

Зинаны ышаргъанында кесине тартхан бир къарыулу кюч барды. Не бек кюрешсем да, къарамымы андан айыралмайма. Джайгъы тенгизни толкъунлары кеслерине тартханча, ол кюч мени алай тартады. Зина уа ышарады.

— Солургъа келиб, иш табхансыз кесигизге...

— Бу да солууду. Мен кетгенликге, былайда джууунганлай турлукъдула. Тюнене ол къарт келиб кёб сюелген эди былайда. — Зина арлакъда, суу джагъада олтуруб, кеси кеси бла ушакъ эте тургъан Иммолатны кёргюзеди. — Билемисиз ол къалай айтханын? Сен огъурлу адам болурса, къызым, деб махтагъанды. — Биягъы ышарыу.

— Къаллай адам болгъанымы кесим да билмейме. Адамлагъа игилик этгенинги бюгюнде бир къауумла ангыламасала да, тамбла эсге тюшюрлюкдюле, багъалатырыкъдыла, къызым, деген эди къарт.

— Сен керти да огъурлу болурса.

— Кесими билмейме, сабийле айтханнга кёре, сен а огъурлуса. Джырынг да айтыб турады мени оюму тюзлюгюн.

Ингирге дери ишледик кёлню. Ингирде уа Зина бла мен, бир-бирибизге хапар айта, суу джагъада бара тур-

гъа ачхан джерди. «Джаханимни кѳрмей, джандетге кѳл салмазса» дегенлей, къарангы кече джыйын джанлыны кючюн, кюн нюрюн тѳгюб башлагъан эртденде айюню къарыуун да сынагъанды Кѳртибий. Былайда уа, кесини тамагъын сынаргъа излегенча, арну, мийик макъам бла джырлай келиб, къапталыны баш тюймелерин тешиб, сыбызгъыны кѳолгъа алады. Табхырчыкъда олтуруб, согъуб башлагъан къартха къарай, отлагъанларын кѳойдула малла. Сыбызгъыны арну согъулгъанын ала да ангыладыла болурму? Алай тюл эсе, отлауну, кесини джагъаларына да эжиу эте, таудан саркъыб баргъан суучукъну да нек унутдула? Бусагъатда Кѳртибийни къатына ким болса да келиб:

— Не затны юсюнден таралады сыбызгъынг?— деб сорса, джууаб бир боллукъ болур эди.

— Гитче кышлыкъгъа суймекликни юсюнден. Адам улу джашагъан уллу джерни хар кесекчиги кимге болса да багъалыды.

Кѳртибий тау этекледе туугъанды, четеге бѳленген элде ѳсенди. Алайда суйгенди. Ол джерде улаила туугъандыла. Ол джерде сыбызгъы согъуб, тепсеб да, эмилик атланы юретиб, джырлаб да аны киши озмагъанды. Энди ол къарт болгъанды. Тапхырда олтуруб, малланы джаяды, четегни джырлагъанына тынгылайды.

Маркъа кѳозуну бурма терисинден этилген бѳркюн тешгенлей, суу джагъада гюлле бла ойнай тургъан аязчыкъ, джетиб аны бурма чачында кесин эркелете, кенг мийик мангылайда ойнай, къалын къашлагъа джетеди. Бурма чачы джелде ойнагъаны къартны тюрсюнюне джашлыкъ эмда хурмет бергенча кѳрюнеди.

Терен джюрек джылыуну кѳргюзедиле аны къаралдым огъурлу кѳзлери. Кѳртибийни тѳгерек кырккъылгъан сакъалы агъаргъанды. Орта бойлу, къатангы къартны суйюмлю бетине нюр берген ариу кыыйылгъан мыйыкъларыны кыыйрларына кырау ургъанды. Акъ сакъалы кызыл

уууртланы нюрюн алыргъа кюрешгенликге, огъурлу кёзле хурметни сакълайдыла. Къартны джукъа джаякъларына джыйрыкъла къонмагъандыла. Джукъа эринле уа хар сёзге орун таба,магъана сала билирлерин кысылыб тургъанлары бла огъуна айтадыла. Аладан къайсы джырны макъамы чыгъады деб джашла кызла да кёб сакълагъандыла бир заманлада. Энди уа...

Тамбла хауаны къалай тюрленирин бюгюн джырлай тургъан Кертибий айтыб къояргъа боллукъ эди. Уллу дуняда адамланы къалай тюрленгенлерин къайдан айтсын ол? Джел а туура ол заманда боранлаб келе эди таулагъа. Отну, тютюнню да, джелни, бушууну да биргесине алыб, кечеги ач бёрюча, ашыгъыб джетди огъурсуз джел, къазаутны джели...

Элни кыйырында, бирча сюртюлген гитче юйчюклени бирини арбазында, шиндикде олтуруб, сыбызгъысын сокъгъанлай турду къарт Кертибий. Джангы джетиб тургъан туудукълары билмей эдиле Кертибийни сыбызгъысындан чыкъгъан мыдах макъам Гитче кышлыкъгъа уллу суймекликни кюю болгъанын.

Кыйын аурууду суймеклик. Экеулен бир-бирин сие тургъанлай, айырылсала, талпыгъан джюрекле бир-бирин табхынчы кыймайдыла. Къарт Кертибий а узакъда къалгъан Гитче кышлыкъны сие эди. Тас болмады, унутулмады ол. Талгъан джюрекни кемире-кемире. биргесине алыб кетди ол суймеклик. Гитче элчикни кыйырында, сыбызгъысын да кёкюрегине кысыб, мутхузланган кёкге ахыр кере къарады къарт. Ким биледи, кёкде учуб баргъан дуадакъла бла Гитче кышлыкъгъа ахыр кере салам бере болурму эди ол?

Джелни этеги, джерни этегича, узун эсе да, аны да барды ахыры. «Аталыны кёзю ойнар, аналыны кёлю джанар» дегенлей, хурмет тегюлдю, джашнады джер. Узакъ джерледен къайтыб келди Кертибийни уланы. Гитче та-

лагъа кенгден къарай джашайды ол. Къарайды кенгден, тансыкълайды. Кюн сайын огъурлу улан ышарады чууакъ кекге. Кече сайын... Тюшюнде атасы бла сѣлешеди улан.

Тапхырчыкъда, къапталыны баш тюймелерин тешиб, сыбызгыны согдады ата. Таудан ашыгыб, кеси джагъаларына эжиу эте келген суучукъпу джагъасында сюелиб, къартха башларын буруб тынгылайдыла малла. Не ангылайдыла ала макъамдан?

— Атам, тур ёрге, тур. Юйге барайыкъ. Атам, — дейдиле эринле.

— Аття, уян, аття... Не болгъанды сеннге?

— Не-е... Не дейсе?

Атасын тюшюнде кѳре тургъан эркишини уланлары уятадыла аны. Аны агъаргъан бетине къарайдыла.

— Не болгъанды, аття?

— Атам. Гитче къышлыкъда сыбызгысын согда турады...

— Не-е? Ким дейсе? Къалай?

— Джукълагъыз...

Кѳб кече уянганды улан кече ортасында. Хаман да бир тюшню кѳреди ол. Къышлыкъны, къартны, кююш сыбызгыны, малланы!

Бир чууакъ огъурлу кюндю бююн. Четни джырлагъаны кючлегенди тѳгерекни. Уланларын да биргесине алыб, атасы олтуруучу тапхыргъа келгенди джаш. Олтура туруб, къатапа джурунга чырмалыб тургъан бир затны чыгъарады. Тешеди. Къарт Кертибийни сыбызгысыды ол. Джукъа эринлеге джетерин сакълаб тургъанча, кююш сыбызгыдан рахат, джылы макъамла чыгыб башладыла.

Уланла бла бирге тынгылайды макъамгъа сюрюючу. Башларын тапхыргъа буруб, солуйдула малла. Согдады улан. Тынгылайды тѳгерек. Гитче къышлыкъгъа атасындан кѳчген сюймеклигин согда болурму улан? Ким биледи, алай да болур...

Танг алада мутхуз джарыгъын къабырлагъа тегеди ай. Джангыла келиб, элни къыйыры сюремде тохтаб, солуй тургъан булутладан, тиширыу джыламукъча, уллу джангур тамчы агъады къабырны юсюне.

Бала бла ана айырылгъандыла бири бирлерикден. Узакъгъа кетгенди бала. Эски бола башлагъан къабырны тубюнде джатады ол.

Ана биринчи кере былайгъа келгенинде, къабыр джангы эди. Энди уа аны юсюнде, къайдан келиб къоннган эселе да, талай къарампилчик ёсгенди. Къабыр эски болса да, гюлле ёсгенлей турлукъ болурла былайда. Къая ранлада, ёмюрлюк бузланы юсюнде да ёсючендиле ала.

Бююн былайдады ана. Бююн деб бош айтабыз. Къабырланы ортасына джангы дуппурчукъ къошулгъанлы заманыны кёбюсюн былайда ашырады ол. Шош, мугур къабырланы ичлеринде джангыз кесиди ана. Джылайды. Уллу къара кёзлеринден чыкъгъан джыламукъ тамчыла джерге синмей турсала, къабырны къатында алтын чабакъла джюзерча кёл боллукъ эди.

Къабырла. Элни къайгъысы, джарсыуу, мугурлугъу да былайдадыла. Бу бушуу джуммакъла. Игиди, аманды деб айырмайдыла къабырла. Хар адамны да бирча джутадыла. Ёлген адам къаллай болса да, анга къыйналмай, хазна адам къалмайды. Игиге уа кёбле бирден къыйналадыла. Артыкъ да бек анала.

Тыхсыйды ана. Джылайды.

* * *

...Ол кюк былай эди. Хыны джел тереклени табындыра эди. Джер джашау берген терекле анга табынганлыкъгъа, джукъ болмаз. Алай а, хадауус, ол хыны джел, баш-

ха джерледе иши болмагъанча, къайдан келиб кирген эди бу шош, огъурлу элге?

Къараб-къарагъынчы джел уллу тырнакъларын таби-гъатха, адамлагъа да бирча чанчды.

Джана тургъан уллу ёртенни джилтиннге бургъан къыйынды. Джилтинден от этген тынчды андан эсе. Тюрсюню кёрюнмегенликге, хыны шууулдай, джилтинден от джакъды хыны джел. Ачы от. Ол от болмаса, келмез эди ана кюн сайын къабырлагъа.

Хоншуу джарсыууна къайгъырадыла адамла. Юйде от джукъланмаз ючюн, бир-бирине от бердиле. Отундан от бергенни оту джукъланмаз.

Хыны джел, джилтиннге юре, андан уллу ёртенни туудурду. Юйню бирден кючлеген ёртенни ауузундан сабийчикни къутхара, отха кирди улан. Кирди. Сермешди. Ёлдю. Басдырдыла.

Госукча, джангы тиллене башлагъан сабийни отдан ала ёлгеу уланни къабырында джылай, бююннге джетди ана. Акъ тюк урмагъан эшмелери энди бозардыла, агъардыла. Аны чачыны агъаргъанын кёрген къарт Иммолат, эллилени ауузуна къаратыб, къачан да айтычусуча, акъыл сёз айтды:

— Къара къыйынлыкъ джетген адамны чачы агъарады. Къыйынлыкъы ауурлугъун билген къыйынды. Аны ауурлугъун чачны акълыгъындан билирге боллукъду. Адам къаллай бир къыйынлыкъ чекгенин билирге суйсегиз, акъ тюклерин санагъыз. Асыры кёбден санаялмасагъыз, ол адам не айтса да, ауурсунмагъыз.

Къарт Иммолатны башы акъды, сакъалы акъды. Кесини акълыгъы ючюн айтмайды. Ол анасындан акълай туугъан эсе да, киши билмейди. Аны джаш заманын киши билмейди. Джаш заманы болгъанмыды, къайдам. Къарт, джаш да акы акълай танийдыла. Айтханына тынгылайдыла.

Эртденнгиде мийик тауну башында джылтырагъан чым-макъ къардан этилген болур бу акъыллы, суююмлю тиширыуну чепкени. Ол чепкен болур бу тиширыуну артыкъ да бек ариу, джашаугъа, суюмекликге толу берилген адамча кѳргюзген.

Олтурады экеулен. Кѳзлеринде джылыу. Алада бусагъатда кѳб затны окъургъа боллукъду...

...Андан бери джылла озгъандыла. Ол кече башхалагъа ушамай эди. Назик, ариу къызчыкъ, джулдузлагъа ингил кѳолларын узатыб, билдирген эди джюрек джылыуун нѳгерине. Аняны кѳзлери ол кюнледе биринчи кере ачылгъан эдиле джашаугъа. Уллу къаб-къара кѳзле. Джулдузлача джылтырай тургъан кѳзледе джанган от биринчи кере джылытхан эди эки джюрекини биргелей. Гокка хансланы юсюнде чыкъ тамчыла, джангы джетген къызла биринчи кере тойгъа келиб, кукаланыргъа излегенча, омакълана эдиле. Ол кечеге дери эшитмеген эди Аня орамланы джасагъан джансыз кѳкенлени бир-бирлерине шыбырдагъанлары. Не айтыб шыбырдай болур эдиле ала? Ала да билдире болурму эдиле тамырларыны бир-бирлерине джалгъашыб тургъанлары?

Бурма чачлы, чырайлы, орта бойлу джаш да тѳге эди айлы кече джюрек сезимлерин. Аны джылы къарамы орамлада ойнай келген эртденнги аязчыкъны сууугъундан сакълай эди къызчыкъны. Сют джарыкъгъа кѳмюлюб тургъан ай да, бу ингил кечеге бир-бирине кѳууаныб, адам кѳзден джанлаб, бютеу адам улууну сагъышын эте тургъанлагъа къараб, ышара эди. Таудан ашыгъыб келген сууну кѳм-кѳк толкъунлары этген эжиу бу экеуленни джюрек джырларына къанат битдире эди. Бу сейир тауладан агъыб, тюзлеге уа нек бара эди экен суу? Ким биледи, тенгизни джылыууна ашыгъа болурму?... Бу экеулен да джашау тенгизге кѳшулургъа ашыгъа болурла, эшта.

Джангы тийген сагъатында, къарыу кѳшуб, артда,

пги кѣлтюрюлгенден сора, санланы кыйыб да кыюучандыла кюн таякыла. Хар пени да мардасы, ѳлчеси барды. Ол мизамдан чыкымазгы кюрешедиле бир-бирлерине кючло илешген джюрекле..

Бир кечеге деб айырылган эдиле ала. Ёгюз арба мийик тикге кыйналыб чыкыганча, акырын кымылдай, кетдиле джылла. Энтда тюбеди Аня тенгине. Тюбеди. Алгынгы джылыуу хурмети кѣллендирди аланы. Кыйдаи да чыгыады бу кѣзлеге быллай бир джылыу? Джюрекни уллулугундан, унутулмазлык суймекликден хапар айтхан джылыу?

Аняны кѣзлеринде бир заманда джукылана башлаган гитче отчукну ѳртеннге кѣчюб тебрегени эсленеди. Аняны тенги шош ауаз бла окыиду:

Ариу кѣзлеринг, ауазынг
Кыачха ушаб да кыалыра.
Экибиз джырлаучу джырланы
Бизсиз башхала джырларла..

— Бюгюннге дери джашауумда бюгюнню кюннге тюберге талпыб турган болурма, — дейди Аня. — Бюгюн эм насыблы кюнюмдю. Кыуру бюгюн ючюн мындаи ары джашауум тынч, огурлу да кѣрюннюкдю.

— Хар адамны да ѳмюрде унутулмазлык бир кюню болады, — дейди тенги. Ол кюн джетсе, адам не ючюн, кыалай джашагыанын ачыкылайды. Биз барыбыз да ол кюннге барабыз. Джашау аллыбыздады.

Кыара бурмаларын седирете, озуб барады кече. Булутсуз кѣкде кеслерин эркелете, энишге, экеуленнге кыараб ышарадыла джулдузла. Кѣкню теренин суйгенликге, джюрекни теренине кириб, аны ангылаялмайдыла, кыалай суйгенлерини юсюнден хапар айтмайдыла ала. Бир кѣзюуде кыйналган, талпыган, суйген, суйдюрюрге излеген джюреклеге да бирча ышарадыла ала.

Барады экеулен. Аняны чыммакы чепкени кечени кыа-

Эртденнгиде мийик тауну башында джылтырагъан чым-макъ къардан этилген болур бу акъыллы, суююмлю тиширыуну чепкени. Ол чепкен болур бу тиширыуну артыкъ да бек ариу, джашаугъа, суюмекликге толу берилген адамча кѳргюзген.

Олтурады экеулен. Кѳзлеринде джылыу. Алада бусагъатда кѳб затны окъургъа боллукъду...

...Андан бери джылла озгъандыла. Ол кече башхалагъа ушамай эди. Назик, ариу къызчыкъ, джулдузлагъа ингил кѳолларын узатыб, билдирген эди джюрек джылыуун нѳгерише. Аняны кѳзлери ол кюнледе биринчи кере ачылгъан эдиле джашаугъа. Уллу къаб-къара кѳзле. Джулдузлача джылтырай тургъан кѳзледе джанган от биринчи кере джылытхан эди эки джюрекини биргелей. Гокка хансланы юсюнде чыкъ тамчыла, джангы джетген къызла биринчи кере тойгъа келиб, кукаланыргъа излегенча, омакълана эдиле. Ол кечеге дери эшитмеген эди Аня орамланы джасагъан джансыз кѳкенлени бир-бирлерине шыбырдагъанларын. Не айтыб шыбырдай болур эдиле ала? Ала да билдире болурму эдиле тамырларыны бир-бирлерине джалгъашыб тургъанларын?

Бурма чачлы, чырайлы, орта бойлу джаш да тѳге эди айлы кече джюрек сезимлерин. Аны джылы къарамы орамлада ойнай келген эртденнги аязчыкъны суугъундан сакълай эди къызчыкъны. Сют джарыкъгъа кѳмюлюб тургъан ай да, бу ингил кечеге бир-бирине кѳууаныб, адам кѳзден джанлаб, бютеу адам улуну сагъышын эте тургъанлагъа къараб, ышара эди. Таудан ашыгъыб келген сууну кѳм-кѳк толкъунлары этген эжиу бу экеуленни джюрек джырларына къанаг битдире эди. Бу сейир тауладан агъыб, тюзлеге уа нек бара эди экен суу? Ким биледи, тенгизин джылыууна ашыгъа болурму?... Бу экеулен да джашау тенгизге кѳшулургъа ашыгъа болурла, эшта.

Джангы тийген сагъатында, къарыу кѳшуб, артда,

нги кѣлтюрюлгенден сора, сапланы кыйыб да кююучандыла кюн таякыла. Хар нени да мардасы, ёлчеси барды. Ол мизамдан чыкмазгыа кюрешедиле бир-бирлерине кюлю илешген джюрекле...

Бир кечеге деб айырылган эдиле ала. Ёгюз арба миик тикге кыйналыб чыкыганча, акыры кымылдай, кетдиле джылла. Энтда тюбеди Аня тенгине. Тюбеди. Алгыныгы джылыуу хурмети келлендирди аланы. Кыйдан да чыгыады бу кезлеге быллай бир джылыу? Джюрекни уллулугундан, унутулмазлык суймекликден хапар айтхан джылыу?

Аняны кезлеринде бир заманда джукылана башлаган гитче отчукыну ёртеннге кечюб тебрегени эсленеди. Аняны тенги шош ауаз бла окыуду:

Ариу кезлеринг, ауазынг
Къачха ушаб да къалырла.
Экибиз джырлаучу джырланы
Бизсиз башхала джырларла...

— Бююннге дери джашауумда бююннго кюннге тюберге талпыб турган болурма, — дейди Аня. — Бююн эм насыблы кююмдю. Кыруу бююн ююн мындан ары джашауум тынч, огурлу да керюннюкдю.

— Хар адамны да ёмюрде унутулмазлык бир кюю болады, — дейди тенги. Ол кюн джетсе, адам не ююн, къалай джашаганын ачыклайды. Биз барыбыз да ол кюннге барабыз. Джашау аллыбыздады.

Къара бурмаларын седирете, озуб барады кече. Булутсуз кекде кеслерин эркелете, энишге, экеуленнге къарабышарадыла джулдузла. Кекню теренин суйгенликге, джюрекни теренине кириб, аны ангылаялмайдыла, къалай суйгенлерини юсунден хапар айтмайдыла ала. Бир кезюуде кыйналган, талпыган, суйген суйдююрюрге излеген джюреклеге да бирча ышарадыла ала.

Барады экеулен. Аняны чыммак чепкени кечени къа-

рангысында бекден да бек агъарады, кёзге арну кёрюнеди. Бара тургъанлай, кесгин эшитиледи Аняны ауазы:

— Джулдузла бир джити къарайдыла, айыб эте болурламы?..

— Аланы уа бу ашхы кече бизде не ишлери барды. Бир-бири къайгъылыдыла ала бусагъатда, — суююмлю ышарады эркиши.

— Кетейим, кетерге керекди. Ингил джюрегинг джюрегимде джашарыкъды. Энди кетейим. Алай болургъа керекди, — деб шыбырайдыла, суюмекликни къудуретинден эсирген къыз эринле.

Тишируну ауазы джайылады тегерекге. Кёзле уа тынгысыздыла. Джашауну арты неде тохтар, къайдам...

Къарангы кечеден чыгъыб, джарыкъ таиг таба таукел джюрюб барадыла экеулен.

— Бусагъатда мен сезимлерини толу айталмайма. Сюеме... Сау къал...

Кече арну ауазны тегерекге джаяды.

ДЖАНГУР ДЖАУМАСА

Къобхан къобанча, эрини къан алгъанды кёкню кыбыла табасы. Кеси джангыз джюзген гитче булутчукъ, булгъана-чулгъана келиб, кеси аллына кёбе, къаралыб башлады. Олсагъатлай, къара булутланы саны ёсюб, кёкню джартысы къара кюрен тартды. Къобхан тенгизни сыртында, джонгурчхача, ары-бери чартлай айланган къайыкъгъа ушайды бусагъатда эл. Джангы джетиб келген терек кегетлени буз уруб кюяды деб кюркъа, элчиле къарамларын кекден айырмайдыла. Не элни басхан булутла, не аланы сескекли къарамлары къайгъылы болма-

гъан къуру экеулен бардыла элде. Кеслери да эм кыйырдадыла.

Джитикъулакъ ит салпыланганды. Джалынчакъ кёзлерин несинден алмай, алай нек этдинг деб соргъанча, къарайды ол. Акъыллыды, мыдахды къарамы. Хаман да несини къатындан джанламаучу ит бусагъатда, босагъагъа башын салыб, кёзлерин джума да ача, тынгысызды.

Уллу бурнуну тубюнде къалын эринлери, ачыла да джабыла, тюрсюню да анча сайын тюрлене олтурады Кертибий арбазда. Ол джумушакъ шшидикде ауур санларын бошлаб, тынчайыб тургъанлай, джукъа мыйыкъларын бургъан маталлы этеди. Алай эте тургъанлай, итге къарагъанын да тохтатмайды. Ит да бир-бирде аны таба башын кёлтюреди, кёзлери уа алгъынча тюрдюле. Мыдахдыла. Кертибийни къарамы да, мыдахдан мыдахха дженге, терк тюрлениб барады.

«Не хата этдим мен сенге джюрегими кыйнарча?» — дегенча къарайды ит несине.

«Бош джюрегинги кыйнадым, тенгим. Бош урдум, хатанг болмагъанлай»,— деб кыйналады Кертибий да, аны болумун ангылагъанча. — Талай джылны, эм иги тенгча, къатымы сакълагъанса, кёб кере джарагъанса джаныма. Бош кыйнадым...»

Учсуз-къыйырсыз кум тюзде джангыз кеси сюелген къарагъач терекча болганды Кертибийни джашауу. Джашайды туугъан джеринден, джуртундан керн. Узакъ джерде, тенги джокъ, адамы джокъ. Кёзлерин ауур джумуб, эсине тюшюрюрге кюрешеди Кертибий озгъан джашауун. Ит а, адамча, эм иги, эм татлы тенгича, къарайды кёзюне. Ит тынгылайды, Кертибий а эсине тюшюреди...

* * *

Хар не затха да таукел, ашхы уланды дей эдиле Кертибийни таныгъанла. Кертиси да алай эди. Джокъ эди кншиге хыянаты, къарыуу джетгенча, игилик этерге кюреше

эди ол. Джашауда джангылыч да болуучанды. Алай а эс ташларгъа керек тюлдю аны ючюп. Кертибий а эс ташлады. Дуниясын унутду...

Арыб ишден джангы къайгхан Кертибий, бетин-къолун джууб, столгъа олгургъанлай, хыны къарамларын джашыра, экеулен кирдиле. Сормадыла боллукъмуду деб, саламлашмадыла къонакълача. Адам сёзсюз да сыйыныргъа керекли ауаз бла буйрукъ бердиле:

— Тур, дженгил. Кетдик бизни бла.

— Къайры?

— Барсанг, билirse. Дженгил.

— Джангылыч болгъанды, бош къыйнайсыз.

— Терслигинг болмаса, келирсе юйюнге.

Бек абзыраб, салпыланыб турду ёрге Кертибий. Джайгъы кюн чууакъ кёкден, къар джаугъанча, башына тюшген къайгъыгъа не джууаб табаргъа билмей, ауузундан джангыз бир сёзню чыгъарыб, чыкъды джолгъа:

— Джангылгъансыз.

* * *

Озду андан сора талай кюн. Джашау кесини джангылычын терк огъуна тюзетди.

— Бар, терслигинг джокъду. Айыбынг юсюнгден толу кетгенди, — деб джиберген эдиле Кертибийни юйюне...

Алай а джолу ашхы болмады. Джашауну бир кесек заманига анга терс къарагъанын кёлтюралмай, гаммойланыб тохтады Кертибий. Ачыу — ёмюрде да билмегенди тюз оноу эте. Бу джол да къоймады, бермеди сабырлыкъгъа орун. Тартды терсине, кетди Кертибийни «бийи» болуб. Чыгъарды аны белгисиз джолгъа. Джашаудан ёмюрюнде бир кере къыйналгъан адамны джетмедни кючю хар не затны болумуча ангылаб, анга кёре оноу этерге. Ачыу къара джабыуну юслерине джабхан кёзле алыб кетдиле Кертибийни узакъ джары...

Андан бер джылла кетгендиле. Къартлыкъдан эркин кымылдаргъа къарыуу джетмеген къарт джашайды эски элли кыйыр сюреминде. Кёб джылланы ичинде джангыз кеси юйге кириб, кимни орнуна да къара итни нёгер этиб тургъанды ол кесиле. Бюгюн да нёгерледиле, алай а, асыры къартлыкъдан, артыкъ кымылдаргъа излемейдиле экиси да. Бир-бирин таныгъанлы бюгюн болмаса кёл-къалды болгъан да болмазла. Алай а былайда да болду халат. Джашаугъамы, кесинеми кёлю къалгъан болур эди да, Кертибий итни, уруб, ачитды. Энди уа олтурады Кертибий шиндикде, къарайды самырны огъурлу бетине.

«Хатасы болмагъанлай, нек ачитдым аны? Энди терс болгъанымы билиб, нек тилемейме кечмеклик?..»

Ит бла Кертибий, бир-бири кёзлерине къарай туруб, мыдахсындыла. Кеси да билмегенлей, тереп ахсынды Кертибий. Ол ахсыныуну эшитгенлей, ит, ёрге къобуб, акъырын атлай, несини къатына келди да добар башын Кертибийни тобукъларына салды. «Да бу не этеди? — деди Кертибий. — Кеч, дегенлиги тюл эсе...»

Тынгылады Кертибий. Къарыусуз къолу бла итни сылаб, къучакъларгъа кюрешди.

— Джокъду сени терслигинг, — деди ол. — Джокъду, кыйналма. Мени уа барды...

Кертибийни санлары къалтыраб, кючден ёрге къобду. Итни несини джангылгъанын кече билгенин бусагъатда ангылагъан Кертибий агъарыб, эшикни ачды. Къарамын эли, джурту болгъан джер таба джибериб, тыхсыды:

— Юретдинг, самыр, джашаугъа. Юретдинг, сау бол, — деб, итни башын сылады. — Мен терслигими уа не зат бла джууарма? Не зат бла? Самыр, чыгъабыз джолгъа. Ёлмесек, джетиб кечмеклик тилербиз. Джолгъа, самыр!..

Ингир къарангыда, оюмну кескин белгилеб, джолгъа чыкъдыла экеулен: джыллыгъы келген ит бла джыллыгъы келген адам...

БАШЛАРЫ

Кечегн таууш	5	Мухаммат	85
Къарнашла	15	Къазауат джоллада	92
Билексиз ана	25	Тамбла арма джыламаз	104
Дерт	34	Чын табакъ	111
Тамгъа	43	Эрши	115
Джаралы гинджи	51	Джашил къумла	121
Сыбызгы	55	Адамлыкны тенглери	127
Гокка хансла джашай- дыла	63	Бийбертни келю	134
Гыбышы	67	Тюш	139
Къама	82	Бушуу джуммакъ	145
		Джангур джаумаса	148

Кубеков Билял Тауканович

ОБНОВЛЕННАЯ ЗЕМЛЯ

Рассказы

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов. Художник П. М. Узденов. Художественный редактор М. П. Бертник. Технический редактор Г. М. Хомякова, Корректор К. А.-К. Салпагарова.

Сдано в набор 15-IV-1977 г. Подп. к печати 3-VIII-1977 г.
 Формат 70x108¹/₃₂. Физ. п. л. 4,75. Усл. п. л. 6,65. Уч.-изд. л. 6,35.
 ВУ 58640. Тираж 1400 экз. Заказ 1656. Цена 55 коп.

Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, Черкесск, пл. Кирова, Дом печати. Карачаево-Черкесская областная типография. Черкесск, Первомайская, 47.

100